

عنوان: تحلیل عناصر برنامه درسی بر اساس مدل کارآفرینی مستخرج از دیدگاه اسلامی و آرای مقام معظم رهبری

سولماز آقائی^۱، یاسر شهبازی^{۲*}، محمدتقی پیربابایی^۳، حامد بیٹی^۴

اطلاعات مربوط به مقاله

چکیده

برنامه درسی به عنوان ستون فقرات نظام آموزشی، یکی از عوامل مهم در راستای ایجاد تحولات بنیادین در نظام آموزش عالی به شمار می‌رود؛ هدف این پژوهش تبیین مدل اثربخشی آموزش کارآفرینی از دیدگاه اسلامی و آرای مقام معظم رهبری است تا بتوان با آن برنامه درسی آموزش معماری را، از نظر تحقق مولفه‌های کارآفرینی در دانشجویان بررسی کرد. روش پژوهش حاضر آمیخته اکتشافی است که در قسمت کیفی با بررسی آرای مقام معظم رهبری در مقالات، کتب و سخنرانی‌های ایشان، گزاره‌های توصیفی از اندیشه ایشان در خصوص اثربخشی آموزش کارآفرینی، با روش دلالت پژوهی استخراج شد. در بخش کمی داده‌ها با استفاده از روش معادلات ساختاری و با استفاده از نرم افزار SPSS و smart PLS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. یافته‌ها نشان داد که الگوی کارآفرینی از دیدگاه مقام معظم رهبری، در چهار رکن اصلی: بینش، دانش، مهارت و کسب و کار قابل تقسیم بندی است. و هر یک از این رکن‌های اصلی با الگوی اثربخشی آموزش کارآفرینی در برنامه درسی معماری همپوشانی دارد. بدین ترتیب مراکز آموزش عالی معماری می‌توانند در کنار ایجاد برنامه‌های درسی کارآفرینی در رشته معماری، با شناسایی پتانسیل‌های موجود در برنامه‌های درسی این رشته، به تقویت نقاط قوت و رفع نقاط ضعف موجود در آن‌ها بپردازند. این الگو ضمن فراهم کردن شرایط تحقق آموزش کارآفرینی در رشته‌های دانشگاهی، زمینه اجرای یک الگوی بومی را در پرتو دستورات اسلامی فراهم می‌آورد.

کلید واژگان

مدل کارآفرینی، اثربخشی آموزشی، مقام معظم رهبری، آموزش معماری، عناصر برنامه درسی.

^۱ دانشجوی دکتری معماری اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

^۲ نویسنده مسئول: دانشیار گروه معماری و شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

^۳ استاد گروه معماری و شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

^۴ دانشیار گروه معماری شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

مبانی نظری

کارآفرینی در معماری

معماری در دنیای در حال تحول امروز، در حال تغییر ماهیت و کارکدهای خویش است تا بتواند نوآوری را به همراه داشته باشد. ولی هستند معمارانی که هویت کاری و حرفه‌ای خود را با ساختمانهایی که احداث کرده‌اند، درک می‌کنند. هنوز شرکت‌های معماری به سیاق سده پیش با مشتریان خویش ارتباط دارند و بینشی نوین در عمل و رفتارشان ایجاد نشده است. با این وجود به دلیل ماهیت در حال تغییر جامعه، معماران نیاز دارند در تخصص خویش و نحوه استقرار و استفاده از آن تجدید نظر کنند زیرا یافتن راه حل‌های خلاقانه برای مسائل گسترده، پیچیده و حاد، امروزه فراتر از طراحی محیط‌های ساخته شده اهمیت دارد. با وجود اهمیت طراحی محیط مصنوع، جامعه نیاز دارد بتواند با توجه به پتانسیل‌های بالای معماری و معماران از آنها استفاده بهینه کند. کارآفرینی یکی از راه‌های افزایش بهره‌وری در معماری است. در تایید این صحبت می‌توان به نقاط اشتراک معماران و کارآفرینان اشاره کرد. معماران نیز مانند کارآفرینان فرصت‌های موجود در محیط را بدون کنترل و در دست داشتن منابع اولیه دنبال می‌کنند، این ویژگی بر تعریفی از کارآفرین دلالیت دارد که می‌گوید: «کارآفرینی فرآیندی است که از طریق آن افراد... فرصت‌ها را بدون توجه به منابعی که در حال حاضر کنترل می‌کنند، دنبال می‌کنند.» این دقیقاً مانند کار معماران است که فرصت‌های موجود در سایت‌های طراحی را بدون توجه به منابع مالی و امکاناتی که در اختیارشان نیست بالفعل می‌کنند. از طرفی معماری نیز مانند کارآفرینی به دنبال ایجاد ارزش‌آفرینی در جوامع است. این کار را با کنار هم قرار دادن مجموعه‌ای از امکانات و بهره‌گیری از فرصت‌ها انجام می‌دهد (Richardson, 2011). استفاده از خلاقیت، نوآوری، ارزش‌آفرینی، تلفیق منابع، بهره‌برداری از پتانسیل‌های خاموش همگی از اشتراکات معماران و کارآفرینان محسوب می‌گردد. با دانستن این مسائل این سوال پیش می‌آید که آیا معماری شامل کارآفرینی می‌شود یا نه؟

توجه به این نکته ضروری است که حتی اگر معماری را بتوان به عنوان یک تلاش کارآفرینانه درک کرد، کارآفرینی اغلب بخشی صریح از تمرین یا آموزش معماری محسوب نمی‌شود. بنابراین اکثر معماران خود را کارآفرین نمی‌دانند یا از پتانسیل‌های کارآفرینانه خود در مکانی به جز فعالیت‌های معماری استفاده نمی‌کنند. یکی از مهمترین ریشه‌های این ضعف را می‌توان در آموزش معماری جستجو کرد. زیرا بررسی آموزش معماری و میزان توان و پتانسیل آن برای تحقق مولفه‌های کارآفرینانه در دانشجویان از جمله اقداماتی است که کمتر بدان پرداخته شده است. در حالی که با درک کلی از آموزش معماری موجود می‌توان به میزان آموزش کارآفرینی حاصل از آموزش معماری فعلی پی برد. این امر می‌تواند با شناسایی نقاط ضعف و قوت آموزش معماری موجود، زمینه ایجاد ویژگی‌های کارآفرینانه را در نتیجه رفع نقاط ضعف و تقویت نقاط قوت موجود در آموزش معماری ایجاد کند.

کارآفرینی و آموزش کارآفرینی

ریشه واژه کارآفرینی از *Enterprenter* به معنای "متعهد شدن" گرفته شده است. واژه نامه دانشگاهی وبستر کارآفرین را کسی معرفی می‌کند که متعهد می‌شود مخاطره‌های یک فعالیت اقتصادی را سازماندهی، اداره و تقبل کند (احمدپور داریانی (et al., 1389). واژه کارآفرینی برای اولین بار در زبان فرانسه ابداع شد. در اوایل سده شانزدهم میلادی کسانی را که در امر هدایت ماموریت‌های نظامی بودند کارآفرین می‌خواندند و از آن پس درباره دیگر انواع مخاطرات نیز همین واژه با محدودیت‌هایی مورد استفاده قرار می‌گرفت. از حدود سال ۱۷۰۰ میلادی به بعد فرانسویان درباره پیمانکاران دولت که دست اندرکار ساخت جاده، پل، بندر و تاسیسات بودند به کرات لفظ کارآفرین را به کار برده‌اند (احمدپور داریانی (et al., 1389). واژه کارآفرینی در سال ۱۸۴۸ توسط جان استیوارت میل به انگلیسی ترجمه شد. هدایت نظارت، کنترل و مخاطره‌پذیری، کارکردهایی بود که او برای کارآفرینی در نظر گرفت. به طور کلی انگلیسی‌ها بر خلاف تعاریف منسجمی که فرانسویان از کارآفرینی ارائه داده بودند، سه اصطلاح متفاوت را در مورد کارآفرین بکار گرفتند که عبارت بود از: "ماجراجو، متعهد، کارفرما" کوچران ۱۹۶۸ ص. ۸۸. سابقه تاریخی استفاده از واژه کارآفرینی در سال‌های بسیار قبل نیز مؤند تعاریف و رویکردهای مختلف به کارآفرینی است به گونه‌ای که در هر دوره این واژه بر فعالیت‌های خاصی تاکید داشته است (جدول ۱).

با گسترش استفاده از کارآفرینی در انتهای سده بیست میلادی، رویکردی چند جانبه در خصوص کارآفرینی ایجاد شد که هر یک به فراخور نقاط تمرکز خود ویژگی‌هایی را برای کارآفرینی برشمردند. این امر سبب شد تا تعاریف کارآفرینی از دیدگاه نظری مختلف این حوزه نیز تفاوت‌هایی را در عین دارا بودن ویژگی‌های مشترک از خود نشان دهند. با توجه به تحولات حوزه‌های کارآفرینی در سالهای اخیر، تحولات نشان دهنده سیر از چپستی و پیامدهای کارآفرینانه به سوی چرایی و اقدامات کارآفرینانه، و در نهایت در دوران معاصر چگونگی و مدیریت کارآفرینی است (شکل ۱). بنابراین یکی از مهمترین ویژگی‌های دوران اخیر در مدیریت کارآفرینی تلاش در جهت شناخت چگونگی ایجاد کارآفرینی است تا بتوانند با شناخت فرایندها، زمینه تحقق کارآفرینی را با آموزش فراهم نمایند. این امر بر اهمیت و جایگاه ویژه آموزش کارآفرینی در عصر حاضر صحنه می‌گذارد.

یکی از مهمترین معیارهایی که بر اهمیت آموزش کارآفرینی در کشورها را تاکید دارد سند دیده بان جهانی کارآفرینی است. کنسرسیوم دیده بان جهانی کارآفرینی (GEM)، آموزش کارآفرینی را به عنوان یکی از شاخص‌های رتبه‌بندی کشورها در دو سطح مدرسه و پس از مدرسه بررسی می‌کند^۱. این کنسرسیوم به عنوان مهمترین مرجع از سال ۱۹۹۹ هر ساله فعالیت‌های کارآفرینانه را در کشورهای مختلف مورد ارزیابی قرار داده و در قالب گزارش سالانه منتشر می‌نماید. در گزارش این کنسرسیوم آمده است به دلیل تحولات پر شتاب در

^۱ در این سند به نکته مهمی در خصوص آموزش کارآفرینی نیز اشاره شده است بدین گونه که، گرچه پژوهش‌ها رابطه مثبت میان تحصیلات و کارآفرینی را نشان می‌دهد. و بیان می‌کند تحصیلات عامل تمیز کارآفرینان فناوری پیشرفته و کارآفرینان عادی است اما، تحصیلات تکمیلی فراتر از مدرک کارشناسی، نه تنها تسهیل‌گر کارآفرینی نیست بلکه تأثیری منفی بر آن ایجاد می‌کنند. زیرا در مقاطع بالاتر از کارشناسی فرد به تحقیق و توسعه متمرکز می‌شود. این امر دلیل اهمیت پرداختن ما به مقطع کارشناسی را بیش از پیش مشخص می‌گرداند.

حوزه‌های علمی و فنی، همچنین کاهش ذخایر زیرزمینی و افزایش فقر و بیکاری مفهوم کارآفرینی به مفهومی مهم در سیاستگذاری‌های کشورها تبدیل شده است. به گونه‌ای که امروزه الگوی توسعه را مبتنی بر کارآفرینی گذاشته‌اند (GEM 2017 / 2018 GLOBAL REPORT, 2018).

با وجود اهمیت کارآفرینی و آموزش آن در جهان، ایران بنا به گزارش دیده بان جهانی کارآفرینی در سال ۱۳۹۸، در شاخص آموزش پس از مدرسه، دارای رتبه ۴۹ در بین ۵۲ کشور است که این امر وضعیت نامناسب آموزش کارآفرینی در دانشگاه‌های ایران را نشان می‌دهد. این موضوع زمانی اهمیت بیشتری می‌یابد که با نگاهی به آمار کلی کارآفرینی در این کشورها می‌توان مشاهده کرد که میان شاخص کلی کارآفرینی و شاخص آموزش کارآفرینی رابطه مثبت برقرار است. یعنی آموزش کارآفرینی تأثیر مستقیم بر کارآفرینی داشته است (شکل ۲).

تلاش‌هایی که برای تحقق آموزش کارآفرینی در نظام آموزش عالی در ایران اتفاق افتاده است را می‌توان با بررسی اسناد فرادست در قالب اسناد قانون برنامه پنجساله ششم توسعه، سند نقشه جامع علمی کشور بدست آورد که نشان دهنده مضامین و گزاره‌های مورد توجه به مقوله خلاقیت، نوآوری و کارآفرینی برای مخاطبین یادگیری در دوره آموزش عالی است. یکی از مهمترین اقدامات در حوزه آموزش عالی، در در کنار توجه به کارآفرینی به صورت غیر مستقیم در سند نقشه جامع علمی کشور، توجه مستقیم به کارآفرینی و اهمیت و لزوم توجه به آن در دانشگاه‌ها در ذیل سند "آینده دانشگاه‌ها؛ جامعه‌محور و کارآفرین" شده است. در این سند بر اهمیت و نقش ارزشمند علم و فناوری و نوآوری و کارآفرینی در پیشرفت کشور تأکید شده است. در این سند به صورت کلی نظام آموزش عالی و تغییراتی که می‌تواند در نتیجه کارآفرینی در آن محقق گردد در قالب ۹ روند کلان بررسی شده است. یکی از مهمترین روندهای کلانی که در این سند بدان پرداخته شده است روند کلان ۷ است که اشاره به "سرعت بالای تغییرات در حوزه علم، فناوری و نوآوری و منسوخ شدن سریع محتوا و رشته‌های تحصیلی جاری" دارد. طبق این روند کلان، سرعت تغییرات در علوم، فناوری‌ها و نوآوری‌ها به شکل چشمگیری افزایش یافته است، به گونه‌ای که در برخی از موارد، عمر پاره ای علوم کمتر از یک دهه است و به سرعت منسوخ می‌شوند. همین امر سبب می‌شود تا نگاه سنتی به رشته‌های تحصیلی و محتوای آنها به مانعی برای توسعه علمی و فناوری تبدیل شود. برای بهبود این شرایط بر "تغییر رویکرد شاخص‌های دانشگاه‌های برتر جهان به سمت کارآفرینی، نوآوری و حل نیازهای جامعه" تأکید می‌شود. توجه به این مهم که دانشگاه به عنوان مرکز قوه عاقله و عقل نقاد رسالت خود را در تقویت فهم، بصیرت و بینش دانشجو و دانش آموختگان تعریف می‌کند تا افزایش حفظ و انباشت داده‌ها در ذهن و حافظه (آینده دانشگاهها در ایران، جامعه محور و کارآفرین، ۱۳۹۹)، سبب شده است که تغییر برنامه درسی به عنوان رویکرد این پژوهش و به عنوان یکی از راهکارهای جهانی برای فراهم کردن زمینه آموزش کارآفرینی در دانشجویان و به تبع آن در جامعه محسوب شود (جدول ۲).

بنابراین اتخاذ تصمیماتی در راستای گنجانیدن و تحقق آموزش کارآفرینی در بطن برنامه های درسی دانشگاهی کشور یکی از راهکارهای اساسی در این زمینه محسوب می‌شود. این امر لزوم بررسی برنامه‌های درسی موجود در رشته‌های دانشگاهی، به طور خاص رشته معماری، را بیش از پیش نمایان می‌کند. اما با توجه به شکست افراد آکادمیک در ارائه یک چارچوب مفهومی منسجم برای کارآفرینی، در نتیجه

گرایش محققان در نگرستن به تنها یک جزء فرآیند کارآفرینی، بدون در نظر گرفتن این نکته که توضیحاتی که آنها ارائه می‌دهند، ممکن است ارتباط کمی با سایر اجزاء فرآیند کارآفرینی که توسط محققان دیگر مورد تحقیق قرار گرفته است، داشته باشد سبب گردید تا اهداف آموزش کارآفرینی و اثربخشی‌هایی که در نتیجه آموزش کارآفرینی متصور می‌شوند با اختلافاتی روبرو شود. بنابراین تبیین اثربخشی آموزش کارآفرینی بر اساس یک مبنای جامع و کامل و همچنین بومی می‌تواند راهگشایی برای این امر باشد.

اثربخشی آموزش کارآفرینی

توجه به اثربخشی آموزش کارآفرینی از اولین دوره آموزش کارآفرینی تا به امروز در مطالعات کمی مورد بررسی قرار گرفته است (Cheng et al., 2009; Decker-Lange et al., 2021; Lekoko et al., 2012; Liu et al., 2022; Sherkat & Chenari, 2022; Marques & Selcuk, 2009). مطالعات صورت گرفته نیز به صورت پراکنده و عمدتاً با جهت‌گیری توصیفی انجام شده است (Marques & Albuquerque, 2012). نگاهی به تحقیقات صورت گرفته در مورد اهداف برنامه‌های آموزش کارآفرینی نشان می‌دهد که این موضوع طیف گوناگونی از مسائل مانند: افزایش آگاهی دانشجویان از خوداشتغالی به عنوان یک گزینه شغلی و ایجاد فرهنگ کارآفرینی در میان آن‌ها (Fox & Pennington, 2009; Marques & Albuquerque, 2012)، مسائل اجتماعی (Peredo & Kuckertz, 2013; Hitty, 2008) و شایستگی‌های فردی (Gibb, 1987, 1993) و شایستگی‌های (McLean, 2006) فرهنگی (Kuratko & Morris, 2018) را شامل می‌گردد. اختلافات موجود در اهداف آموزش کارآفرینی در مطالعات گوناگون همگی بر این امر که اثربخشی‌های آموزش کارآفرینی می‌توانند متفاوت باشند صحنه می‌گذارد.

بررسی انواع اثربخشی آموزش کارآفرینی که از مطالعات نظری و یا تحقیقات عملی بدست آمده‌اند، در جدول (۳) گنجانده شده است. بر اساس این جدول می‌توان مشاهده نمود که تفاوت‌ها و شباهت‌هایی در خصوص انواع اثربخشی آموزش کارآفرینی در تحقیقات مختلف وجود دارد. هر یک از این مدل‌ها و مطالعات، اثربخشی آموزش کارآفرینی را در میان دو تا چهار عامل مختلف دسته بندی کرده‌اند. اما نبود تحقیقات موثر در زمینه طبقه‌بندی اثربخشی‌های آموزش کارآفرینی همانگونه که دیمون و لرنر (۲۰۰۸) نیز بدان اشاره کرده‌اند از کمبود پروتکل‌های پذیرفته شده عمومی برای انجام ارزیابی‌های لازم نشأت می‌گیرد (Damon & Lerner, 2008). استفاده از یک شاخص ارزیابی معتبر می‌تواند راهگشای این مسئله باشد. با توجه به نظریات مختلف دانشمندان در خصوص اثربخشی آموزش کارآفرینی، پژوهش برای رسیدن به یک دیدگاه جامع که بتواند ضمن داشتن ویژگی‌های عمومی و مورد قبول آموزش کارآفرینی، مولفه‌های اسلامی و ایرانی را نیز لحاظ گرداند به بررسی کارآفرینی و آموزش کارآفرینی در دیدگاه اسلامی و آرای مقام معظم رهبری می‌پردازد.

کارآفرینی در دیدگاه اسلام و آرای مقام معظم رهبری

وجود بیش از ۲۶۰ آیه قرآن کریم، همچنین ۸۸۱ روایت معتبر درباره کار و کارآفرینی در اسلام، در کنار تعاریف کارآفرینی از دیدگاه اندیشمندان غرب، به اهمیت و جایگاه کارآفرینی در اسلام اشاره می‌کند. اسلام در بیان اهمیت کارآفرینی، کار را هدف خلقت، جهاد، عزت، شخصیت، شعار مؤمن، ارزش، عامل اعتماد به نفس می‌شمارند (جدول ۳). چنانچه یکی از فصل‌های درخشان زندگی پیامبر اسلام (ص)، ترویج

کار و فعالیت و ارج نهادن به کار و کارآفرینی است. در نگاه پیامبر اسلام(ص)، کار کردن، در ردیف جهاد در راه خدا آمده است: «هر کس از راه حلال برای استغنای خود و خانواده‌اش تلاش کند، مانند کسی است که در راه خدا جهاد کرده است و هر کس با تلاش و آبرو، در پی حلال دنیا باشد، در مرتبه شهدا خواهد بود». همچنین پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، با وجود تمام مسئولیت‌های اجتماعی، شخصاً کار می‌کردند و مروج کار و کارآفرینی بود و همواره و در تمامی زوایای حیات خویش، در هیئت یک کارآفرین اندیشه‌ورز، ظاهر می‌شدند؛ او، مبدأ کار و کارآفرینی را خدا می‌دانست و می‌فرمود: «وقتی خداوند، دری از کسب و کار و روزی را به روی شما گشود، آن را حفظ کنید» و همواره تأکید می‌کرد که «کسی که از دسترنج خود درآمد داشته باشد و کسب‌وکار و اشتغال داشته باشد، دوست خداوند است».

مقام معظم رهبری نیز در تأکید بر اهمیت کارآفرینی در بیش از ده‌ها سخنرانی و جلساتی که با احاد مردم و هیئت دولت در سال‌های مختلف داشتند خاطر نشان کردند که انسان از نظر دین اسلام، موجودی کارآفرین است. ایشان ضمن تأکید بر قدرت خلاقیت و خطرپذیری در ذات انسان اشاره می‌کنند و باور دارند هر کس با توفیق الهی می‌تواند زمینه کارآفرینی برای خود و جامعه را فراهم آورد.

تأکید مقام معظم رهبری بر آموزش پذیر بودن کارآفرینی و تحقق ویژگی‌های کارآفرینانه در انسان‌ها را می‌توان از تأکیدات ایشان بر فراهم کردن زمینه‌های آموزش کارآفرینی مشاهده کرد. بخصوص در دیدارهایی که با معلمان و دانشگاهیان داشتند بر لزوم بهره‌گیری از نظام آموزشی کشور برای تحقق و آموزش کارآفرینی تأکید داشتند. از مهمترین محورهای سخنرانی‌های ایشان در خصوص اهمیت آموزش کارآفرینی در نظام آموزشی را می‌توان اینگونه بیان کرد: تأکید بر آموزش کارآفرینی در جوانان، ترویج و تقویت فرهنگ کارآفرینی در مراکز آموزشی، توأم کردن آموزش دانش و مهارت در مدرسه و دانشگاه، ایجاد تناسب بین مراکز آموزشی و پژوهشی با نیازهای بازار کار، ارتقاء آموزش و مهارت و خلاقیت و کارآفرینی، توانمندسازی جمعیت در سن کار با فرهنگ‌سازی و اصلاح و تقویت، سازگار کردن نظامات تربیتی و آموزش‌های عمومی و تخصصی کارآفرینی، شناسایی استعدادها و دانشجویان در جهت کارآفرینی و پرورش مهارت‌ها، اهتمام به مهارت‌آموزی در مراکز آموزشی (دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای) (جدول ۴).

لزوم و اهمیت آموزش کارآفرینی در سیستم آموزشی کشور بر اساس بیانات مقام معظم رهبری توجه ما را بر این نکته معطف می‌دارد تا میزان تأثیر آموزش موجود در سطح دانشگاه‌های کشور را در راستای تحقق مولفه‌های کارآفرینی بسنجیم. ارزیابی اثربخشی آموزش با مشخص کردن این موضوع که آموزش‌های انجام شده تا چه حد منجر به ایجاد مولفه‌های کارآفرینانه در دانشجویان می‌شود می‌تواند افقی جدید در پیش روی سیاست‌گذاران آموزشی باز کند تا بتوانند وضعیت موجود را اصلاح کنند و یا بهبود بخشند. بنابراین در این بخش به بررسی و طبقه‌بندی تأثیرات آموزش کارآفرینی از دیدگاه اسلامی و با تأکید بر آرای مقام معظم رهبری می‌پردازیم.

مدل برای دسته‌بندی اثربخشی‌های مختلف آموزش کارآفرینی در این پژوهش با توجه به ویژگی‌های مدل ارزشیابی کرک پاتریک، به عنوان رویکردی علمی برای سنجش اثربخشی یادگیری، انجام می‌گردد. برای این منظور هر یک از آرای مقام معظم رهبری در خصوص اهداف آموزش کارآفرینی مستخرج از آرای و سخنرانی‌های ایشان، در یکی از سطوح مدل کرک پاتریک که محتوا و مفهوم یکسانی دارند طبقه‌بندی می‌شود و با تحقیقات دانشمندان و محققان حوزه آموزش کارآفرینی تطبیق داده می‌شود.

سطح اول اثربخشی آموزش کارآفرینی در آرای مقام معظم رهبری: بینش افزایی

سطح اول مدل کرک پاتریک واکنش نام دارد. در این سطح از مدل به ارزیابی اثربخشی آموزش در بحث ادراکات یادگیرندگان از جذابیت، مطلوبیت و مرتبط بودن آموزش با اهداف شغلی و حرفه‌ای در نتیجه تجربیات کلی آموزشی پرداخته می‌شود. آرای مقام معظم رهبری در بخش‌هایی از سیاست‌های کلی جمعیت بر این بخش از مدل کرک پاتریک هم‌خوانی دارد. ایشان در این سخنان بر توانمندسازی جمعیت در سن کار با فرهنگ سازی و اصلاح، تقویت و سازگار کردن نظامات تربیتی و آموزش‌های عمومی، کارآفرینی، آموزش فنی حرفه‌ای و تخصصی مطابق با نیازهای جامعه و کشف استعدادها و علایق آنان در جهت ایجاد اشتغال مؤثر و مولد تاکید دارند (بحارالانوار، ج ۱۰۳، ص ۱۲). همچنین ایشان در بخش‌هایی از سیاست‌های کلی اشتغال، به ترویج و تقویت فرهنگ کار، تولید، کارآفرینی و استفاده از تولیدات داخلی به عنوان ارزش اسلامی و ملی با بهره‌گیری از نظام آموزشی و تبلیغی کشور اشاره می‌کنند (ای، ۱۳۹۳). مقام معظم رهبری تشویق به عمل و ایجاد بینش و دید عملگرایانه در افراد را از نتایج اهمیت کار در اسلام می‌دانند. همچنین ایشان با اشاره به حدیثی از امام علی (ع) بر لزوم ایجاد دیدگاه کارآفرینی در افراد اشاره می‌کنند و می‌فرمایند نتیجه سستی در کارها، هم فرد و هم جامعه را مورد تهدید قرار می‌دهد. امام علی (ع) می‌فرماید: "من یعمل یزدد قوه و من یقصر فی العمل یزدد فتره"؛ کار که بکنید، نیروی کار هم افزایش پیدا می‌کند. خاصیت کار، کاهش نیست، افزایش است؛ افزایش خود نیروی کار، نه محصول کار. خب، محصول کار که معلوم است افزایش پیدا می‌کند- وقتی کار کردید، کار یک محصولی دارد- اما در این روایت، امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) می‌فرماید که وقتی کار کردید، قدرت کار و نیروی کار هم افزایش پیدا می‌کند. «و من یقصر فی العمل»، کسی که در کار کردن کوتاهی کند، تقصیر بکند، «یزدد فتره» یا «فتره»، فتور و سستی او افزایش پیدا می‌کند. این مال شخص فقط نیست؛ این «من» که فرمود: «من یعمل»، معنایش فقط این نیست که هر کسی این کار را بکند؛ خب، این روی اشخاص نیست، روی جوامع هم هست: هر ملتی، هر جامعه‌ای. هر چه کار بکنید، نیروی کارتان بیشتر می‌شود. هر چه تحرک انسان داشته باشد، نشاط حرکتش بیشتر می‌شود" (ای، ۱۳۹۰). ایشان تاکید دارند روحیه کارآفرینی جنبه‌های معنوی نیز به همراه دارد و می‌تواند گوهر وجودی و استعداد ذاتی افراد را نیز شکوفا کند و بینش کار و کارآفرینی را در افراد محقق گرداند. این امر در مدل کرک پاتریک نیز نیامده است و از بینش همه جانبه گرایانه اسلام و ادیشمندان مسلمان حکایت دارد. بر این اساس ایجاد کار و کارآفرینی با ایجاد شناخت ذاتی افراد نسبت به استعدادهای خود، بینش و نگرش آنها به خویشتن و توانایی‌های خویش را افزایش دهد و طرز تفکر و دیدگاه افراد را نیز ارتقا می‌دهد.

این سطح از اثربخشی کارآفرینی در دیدگاه اسلامی را می‌توان متناظر با مفاهیمی از اثربخشی‌های آموزش کارآفرینی در مطالعات محققان گوناگون دانست که هر یک به بخشی از اثربخشی‌های آموزش کارآفرینی در تحقیقات خود رسیده‌اند. به گونه‌ای که این محققان عواملی مانند: درک و شناخت کارآفرینی (ای، ۱۳۸۹)، یادگیری نظری (ارزش‌ها، انگیزه‌ها و نگرش‌ها) (Hytti et al., 2002)، ارزش‌ها و آرزوهای شخصی (Johannisson, 1991)، توسعه نگرش‌های کارآفرینانه (Europeia, 2004)، قصد درگیر شدن در کارآفرینی (Damon & Lerner, 2008)، عملکرد کارآفرینی (de Sousa et al., 2022)، ذهنیت (Cavalcante et al., 2022).

نگرش (Fayolle & Gailly, 2008)، ایجاد نگرش مثبت نسبت به رفتار کارآفرینانه (Moberg et al., 2014)، را به عنوان عوامل تأثیرگذار در آموزش کارآفرینی بدست آورده‌اند.

سطح دوم اثربخشی آموزش کارآفرینی در آرای مقام معظم رهبری: دانش‌افزایی

سطح دوم مدل کرک پاتریک یادگیری است. میزان کسب دانش، مهارت و نگرش مورد نظر یادگیرندگان در نتیجه آموزش در این بخش از مدل اندازه‌گیری می‌شود. این بخش از آموزش کارآفرینی در آرای مقام معظم رهبری قابل تقسیم به دو بخش قوانین اجرایی و آموزشی است. ایشان در دستورات و توصیه‌هایی که به بخش اجرایی کشور داشتند آن‌ها را به فراهم کردن شرایط و قوانین لازم برای تسهیل کارآفرینی در کشور توصیه و سفارش کرده‌اند، همچنانکه در دیدار با جمعی از کارگران در سال ۱۳۹۵ فرمودند: "عده‌ای از این کارآفرینان با اخلاص و متدین، چندی پیش آمدند با ما ملاقات کردند و گفتند که برای مجوز یک چیز کوچک باید انسان از مثلاً ۲۰ یا ۲۵ جا مجوز بگیرد؛ اینها کار غیر انقلابی است. کار انقلابی یعنی آن کسانی که ضوابط را تعیین می‌کنند، بیایند راه‌ها را کوتاه کنند؛ راه‌های میان‌بر بگذارند جلوی پای مردم، جلوی پای کارآفرین، جلوی پای کسی که می‌خواهد خدمت بکند؛ کارهای لازم اینها است" (Kuckertz, 2013). ایشان در جلسه با هیئت دولت نیز تاکید داشتند باید موانع اجرایی و قانونی از پیش روی فعالیتهای کارآفرینان برداشته شود. از دیدگاه آموزشی نیز با تاکید بر اینکه از دیدگاه پیشوایان دینی ما هیچ محدودیتی را به عنوان بهانه‌ای برای ترک تحصیل دانش نمی‌پذیرفتند؛ به تحصیل علم و دانش روز تاکید داشتند. از نظر ایشان کارآفرینی می‌تواند با ایجاد تحولات عظیم در فناوری‌های روز، مرزهای دانش را جابجا کند. زیرا حالت جست و جوگری و کسب اطلاعات، از ویژگی‌های کارآفرینان است که کارهای خود را بر اساس اطلاعات متقن و با تدبیر انجام می‌دهند. لزوم استفاده از دانش در کارآفرینی بومی از دیگر تاکیدان مقام معظم رهبری در حوزه کارآفرینی است که منجر به مرغوبیت تولیدات حاصل از کارآفرینی ایرانیان می‌گردد. از نظر ایشان با تاکید بر حدیث نبوی که فرمودند: "رحمت خدا بر آن انسانی که کاری را انجام بدهد و آن را متقن انجام بدهد، درست انجام بدهد" درست انجام دادن کارها را در نتیجه دانش کافی و لازم برای انجام آن می‌دانند که سبب می‌شود تا کار حاصل هم از نظر خدا و هم از نظر مردم مورد قبول واقع گردد.

داشتن تفکر و ذهنیت کارآفرینی (خامنه‌ای ۱۳۹۵)، دانش آکادمیک در مورد کارآفرینی (Damon & Lerner, 2008; Hytti et al., 2002; Moberg et al., 2014)، دانش و مهارت‌های کارآفرینی (de Sousa et al., 2022; Marques & Fayolle & Gailly, 2012)، نظریه‌ها (Albuquerque, 2012)، تجمیع منابع در مواجهه با ریسک (Albornoz Pardo, 2013)، آموزش درباره کارآفرینی (Jones, 2007)، از جمله مواردی است که در حیطه اثربخشی آموزش کارآفرینی با این مفهوم متناظر است. بر این اساس یکی از نتایج و اهداف آموزش کارآفرینی می‌تواند تجهیز فراگیران به دانش و مهارت‌هایی باشد که در زمینه کارآفرینی باید بدان دست یابند. این بخش آموزش کارآفرینی، به دنبال ایجاد دانش جدید یا بهره‌گیری از دانش موجود برای شروع

^۱ رحم الله امرءا عمل عملا صالحا فأتقنه

فعالیت‌های کارآفرینانه است. دانشی که سبب می‌گردد افراد فعالانه به دنبال تحقق اهداف خود باشند. این دانش می‌تواند در دو حوزه دانش تخصصی ((Lewis & Massey, 2003 و دانش عمومی ((Omerzel & Antončič, 2008 تقسیم‌بندی گردد. در حوزه تخصص مباحثی مانند قوانین و مقررات اقتصادی، آیین نامه‌ها و مسائل حقوقی و مالیاتی، استراتژی‌های فروش، و در بخش عمومی دانش رشد و توسعه فردی، مدیریت زمان، شبکه‌سازی و دانش مربوط به ارتباطات را شامل شود. مطالعات موجود کارآفرینی اهدافی را در نتایج خود بدست آورده‌اند که متناظر با این سطح از اثربخشی آموزش کارآفرینی است. این عوامل عبارتند از: مدیریت مالی برای سودآوری کسب و کار ((Farooq & Vij, 2018، دستورالعمل‌های راه‌اندازی کسب‌وکارها ((Bruhn & Zia, 2013، مهارت‌های کارآفرینی و دانش مدیریت ((Klinger & Schündeln, 2011، دانش تجارت بین الملل ((Galvão et al., 2020، مدیریت مالی، استراتژی‌های فروش، فرآیندهای بین‌المللی‌سازی ((Ojala & Heikkilä, 2011).

سطح سوم اثربخشی آموزش کارآفرینی در آرای مقام معظم رهبری: مهارت افزایی

سطح سوم مدل کرک پاتریک رفتار نام دارد. میزان تغییر رفتار یادگیرندگان در نتیجه آموزش و اینکه آیا واقعا یادگیری موردنظر انجام شده است یا نه، در این بخش مورد بررسی قرار می‌گیرد. بر اساس دیدگاه اسلامی، ضرورت آموختن یک کار و پیشه از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، افراد را به آموختن مهارت‌های گوناگون دعوت می‌کنند و می‌فرمایند: «خداوند بنده‌ای را دوست دارد و آنان، کار و پیشه‌ای را بیاموزد تا به وسیله آن، از مردم، بی‌نیاز گشته، از کبوس هراس انگیز فقر، رهایی یابد». مسئله‌ی مهارت‌آموزی یک مسئله مهم از دیدگاه مقام معظم رهبری است. از نظر ایشان: "مهارت‌آموزی یعنی: یافته‌های علمی را در عمل پیاده کردن و تحقق دادن و این را به دانش آموز و جوان و دانشجو یاد دادن؛ که البته مرکز اصلی‌اش آموزش و پرورش و دانشگاه است" ((Bruhn & Zia, 2013). بنابراین اگر روح مهارت‌یابی در جوان زنده شد، یعنی یاد گرفت که یافته‌ی علمی را بتواند تحقق عملی ببخشد، آن وقت این خیلی برکات در آینده خواهد داشت. مقام معظم رهبری نیز در بخش‌هایی از سیاست‌های کلی تولید ملی، حمایت از کار و سرمایه ضمن تاکید بر مهارت‌آموزی، بر توانمند سازی و ارتقاء بهره‌وری نیروی کار با افزایش انگیزه، مهارت و خلاقیت و ایجاد تناسب بین مراکز آموزشی و پژوهشی با نیازهای بازار کار تاکید داشتند. همچنین در دیدار با معلمان و نومعلمین سراسر کشور، توجه به «مهارت‌افزایی و کارآمدی نسل جوان» را یکی از دیگر اولویت‌های آموزش برشمردند و افزودند: "طبق گزارش‌ها، ۱۲ هزار نوع شغل در جامعه وجود دارد، اما آیا باید همه دانش‌آموزان و دانشجویان با استعدادهای گوناگون، مسیر واحد و یکسانی را در تحصیلات خود طی کنند؟" ایشان ضمن توجه به استعدادهای فردی هر شخص، تاکید کردند: باید استعدادهای دانش‌آموزان و دانشجویان شناسایی و پرورش داده شوند تا استعدادهای پرورش‌یافته بتوانند منشأ ابتکار در مشاغل و حرفه‌های گوناگون شوند. همچنان در دیدار کارگران گفتند: از جمله مسائل مهمی که در بالا رفتن کیفیت کار کارگران تأثیر بسزایی دارد، جدی گرفتن موضوع «مهارت‌افزایی» و بالا بردن مهارت کارگران است که دولت در این زمینه مسئولیت‌های مشخصی دارد. در راستای تحقق این فرامین، رهبری طی فراخوانی برای تکمیل و ارتقاء الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت رهنمودهای ارزشمندی ایراد کردند که بخشی از آن بر بحث رفتار و مهارت‌ها تاکید دارند که عبارتند از:

- ارزش‌گذاری معلومات و مهارت‌های غیررسمی روزآمد و کارآمد، ارتقای دانش‌های مهارتی و تنوع‌بخشی به شیوه‌های مهارت‌افزایی
- ارتقای مهارت‌های حرفه‌ای بومی به فناوری‌های صنعتی با استفاده از دستاوردهای نوین علمی و تجارب تاریخی و احیای بازارهای تولیدی تخصصی مطابق قابلیت‌های سرزمینی (ای، ۱۳۹۸)

با توجه به مطالب گفته شده در خصوص رفتارهای حاصل از کارآفرینی که در قالب مهارت‌افزایی در افراد بروز می‌کند می‌توان به مطالعاتی که به این بخش از اثربخشی آموزش کارآفرینی تاکید دارند اشاره کرد. تحقیقات گوناگون عواملی مانند: مهارت‌های عملی (Johannisson, 1991; ای، ۱۳۹۷)، تشکیل کسب و کار و تولید ثروت (Damon & Lerner, 2008; Moberg et al., 2014)، توسعه مهارت‌های کارآفرینانه (Europeia, 2004; Marques & Albuquerque, 2012)، عملکرد کارآفرینی (Fayolle & Gailly, 2008)، افزایش سطح شایستگی کارآفرینی (Cavalcante et al., 2022)، تجاری‌سازی یک مفهوم (Kuckertz, 2013)، آموزش برای کارآفرینی (Jones, 2007). را به عنوان بخشی از تأثیرات آموزش کارآفرینی بدست آورده‌اند. این بخش از اثربخشی آموزش کارآفرینی به عنوان مهارت نامگذاری می‌گردد. در این بخش افراد به دنبال استفاده از دانش خود به منظور ایجاد توانایی‌هایی در خود و دیگران برای انجام نوآورانه فعالیت‌ها هستند. افراد می‌کوشند با بینش و دانشی که از مراحل قبل به دست آورده‌اند مهارت‌هایی نوین (Lewis & Massey, 2003) در خود ایجاد کنند که آن‌ها را در انجام کارها از دیگران متمایز می‌کند. برای تحقق اثربخشی آموزش کارآفرینی در بخش مهارت، مطالعات گوناگون مواردی را به عنوان شاخص مورد بررسی قرار داده‌اند. عواملی مانند: آموزش کارآفرینان یا متخصصان (Mielniczuk & Laguna, 2020)، کسب مهارت کارآفرینی (Fayolle & Gailly, 2008)، مدیریت دانش در موفقیت کارآفرینی (Folorunso et al., 2022)، ایجاد الگوهای رفتاری جدید (Baporikar, 2012; Oosterbeek et al., 2010)، آمادگی موفقیت آمیز در ایجاد مشاغل جدید (Laguna-Sánchez et al., 2020)، همگی از مولفه‌هایی است که در سنجش اثربخشی آموزش کارآفرینی در مطالعات گوناگون مورد بررسی قرار گرفته است.

سطح چهارم اثربخشی آموزش کارآفرینی در آرای مقام معظم رهبری: کسب و کار

سطح چهارم مدل کرک پاتریک نتایج نام دارد. در این سطح نتایج ملموس آموزش ارزیابی می‌شود تا مشخص شود آیا یادگیرندگان واقعاً به نتایج مورد انتظار از آموزش دست یافته‌اند یا خیر. بنابراین باید مشخص گردد نتیجه نهایی آموزش کارآفرینی چیست و نگرش اسلام در این خصوص چگونه است. در مطالعات آموزش کارآفرینی تبدیل شدن به کارآفرین اقتصادی (Klinger & Schündeln, 2011)، کسب دانش واقعی مانند حقایق حقوقی (Hytti et al., 2002)، تشکیل کسب و کار و تولید ثروت (Johannisson, 1991)، قصد فعال در درگیر شدن در کارآفرینی (Damon & Lerner, 2008; de Sousa et al., 2022)، امکان شروع کسب و کار شخصی (Europeia, 2004)، راه اندازی کسب و کار (Albornoz Pardo, 2013; Cavalcante et al., 2022) همگی از کلیدواژه‌هایی است که برای توصیف نتایج آموزش کارآفرینی بکار می‌رود. زیرا یکی از مهمترین اهداف اصلی فعالیت‌های کارآفرینی درگیرشدن در فعالیت‌های اقتصادی است و دست یافتن به یک فعالیت کسب و کار نتیجه‌ی مهمی برای آموزش کارآفرینی محسوب

می‌گردد (Jones, 2007; Van de Ven et al., 1984). بررسی دیدگاه اسلام در خصوص کسب و کار و ارتباط آن به کارآفرینی نشان دهنده دیدگاه مثبت به این مقوله است زیرا انسان از نظر اسلام و آموزه‌های حیانی آن، موجودی اقتصادی است و کارآفرینی او متوجه همه حوزه اقتصادی است، چرا که جامعه انسانی بر ستون‌های استوار و محکم اقتصاد بنیاد گذاشته می‌شود و اقتصاد به‌عنوان قوام و مایه استواری جامعه معرفی شده است. (نساء، آیه ۵). در قرآن کریم و سیره معصومین (ع) پیرامون کارآفرینی و اهمیت و فواید کسب و کار چون آسایش و آرامش انسان، فقرزدایی و عدم وابستگی به دیگران، تمدن و اقتصاد شکوفا، جلوگیری از مفاسد، بیدار نمودن روحیه خلاقیت و کارآفرینی آیات و روایات فراوانی آماده است. از جمله با اهمیت‌ترین آیاتی که می‌تواند این ضرورت را بیان کند، آیه ۲۸ سوره مبارکه توبه است که خداوند در این آیه می‌فرماید: "ای کسانی که ایمان آورده‌اید حقیقت این است که مشرکان ناپاکند پس نباید از سال آینده به مسجدالحرام نزدیک شوند و اگر [در این قطع رابطه] از فقر بیم‌ناکید پس به‌زودی خدا اگر بخواهد شما را به فضل خویش بی‌نیاز می‌گرداند که خدا دانای حکیم است"، بنابراین احتیاج مادی و اقتصادی جامعه عامل وابستگی بر بیگانگان است و کارآفرینی با ایجاد زمینه‌های کسب و کار اشتغال در جامعه جلوی نفوذ بیگانگان بر کشورهای اسلامی را مسدود می‌گرداند. مقام معظم رهبری نیز در بیانات خود اهمیت پرداختن بر کارآفرینی را در جامعه معاصر اشاره می‌کند و می‌فرماید: "دلیلی که امروز کار برایمان مهم است، کارآفرینی مهم است، این است که ما امروز در مقابل یک فشار جهانی قرار داریم. دشمنی وجود دارد در دنیا که می‌خواهد با فشار اقتصادی و با تحریم و با این کارهایی که شماها می‌دانید، سلطه‌ی اهریمنی خودش را به این کشور برگرداند" (بیانات در دیدار جمعی از کارآفرینان سراسر کشور، ۱۶/۰۶/۱۳۸۹). بنابراین ایشان کارآفرینی را منشا کسب و کار می‌دانند و عاملی مهم برای جلوگیری از سلطه بیگانگان معرفی می‌کنند. رهبری با نامگذاری سال ۱۳۹۶ به «اقتصاد مقاومتی: تولید - اشتغال» و استمرار بر تاکید بر تولید و فعالیتهای دانش‌بینان، گفتند: "باید بر روی تولید و اشتغال متمرکز شوید و این هدف صرفاً با دستور دادن مسئولان ارشد محقق نمی‌شود بلکه به نظارت و پیگیری جدی نیاز دارد و در پرتو کارآفرینی محقق می‌گردد" (Grant & Perren, 2002). بنابراین کسب و کار و فعالیت اقتصادی به عنوان یکی از مهم‌ترین تأثیرات حاصل از آموزش کارآفرینی است. اهمیت و تایید این مطلب را می‌توان با تاکید بر مطالعات گوناگونی که در این حوزه انجام شده است اثبات نمود. به گونه‌ای که طی تحقیقات بیشمار تاکید بر مفاهیمی مانند خود اشتغالی و خوداتکایی (ای، ۱۳۹۶)، قصد راه اندازی کسب و کار (Magaji, 2019)، احتمال درگیر شدن دانشجویان در فعالیتهای کارآفرینانه (Rodrigues et al., 2010)، کسب و کار کوچک (Ali et al., 2022)، اقدام عملی برای راه اندازی کسب و کار (Botha et al., 2006). بر این امر تاکید می‌کنند. بدین ترتیب می‌توان اثربخشی آموزش کارآفرینی را در آرای مقام معظم رهبری در چهار سطح بر اساس مدل ارزشیابی یادگیری کرک پاتریک طبقه بندی کرد. که عبارتند از: بینش‌افزایی، دانش‌افزایی، مهارت‌افزایی، کسب‌وکار(جدول ۵).

^۱ "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا وَإِنْ حَفِظْتُمْ عِيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِن شَاءَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ"

در این بخش به بررسی برنامه درسی آموزش کارآفرینی در رشته معماری بر اساس مدل اثربخشی آموزش کارآفرینی اسلامی می‌پردازیم تا مشخص گردد هر یک از عناصر برنامه درسی در رشته معماری تا چه میزان می‌توانند اثربخشی‌های آموزش کارآفرینی را محقق گردانند. بنابراین در نگاه اول برنامه درسی معماری و عناصر مهم آن معرفی می‌گردد.

برنامه درسی در رشته معماری

برنامه درسی معادل curriculum است که ارنشتاین آن را قلب آموزش می‌نامد و معنی آن عبارت است از فاصله و مقدار راهی که فرد باید طی کند تا به هدف یادگیری برسد. تعاریف مختلفی از برنامه درسی وجود دارد. شریعتمداری برنامه درسی را کلیه تجارب، مطالعات، بحث‌ها، فعالیت‌های گروهی و فردی و سایر اعمالی که شاگرد تحت سرپرستی و راهنمایی مدرسه انجام می‌دهد، توصیف می‌کند (Fayolle & Gailly, 2008). از نظر رونالد دال نیز، برنامه درسی عبارت است محتوا و جریان رسمی و غیررسمی که از سوی یادگیرندگان تحت نظارت مدرسه انجام می‌گیرد (شریعتمداری، ۱۳۹۲، p. 10). "آیزنر" در تعریف برنامه درسی می‌گوید: «برنامه درسی عبارت است از یک سلسله وقایع آموزشی طراحی شده که به قصد تحقق نتایج آموزشی برای یک یا چند دانش آموز پیش بینی شده است (عابدی & تاجی، ۱۳۸۰، p. 14). بر اساس تعاریف گفته شده برنامه درسی، در واقع همان برنامه آموزشی پیشنهادی است که بیانگر کشاندن یادگیرنده به سوئی است که برای رشد وی ترجیح داده شده است و تکیه بر نظام ارزش‌ها دارد و وسیله ای برای رسیدن به آرمانها، تحقق هدفها، و انجام دادن مقاصد تربیتی است (تقی‌پورظهیر، ۱۳۸۵).

برنامه درسی دانشگاهی یه عنوان یکی از عناصر یا خرده نظام‌های اصلی آموزش عالی، نقش تعیین کننده‌ای در راستای تحقق اهداف و رسالت‌های آموزش عالی از نظر کمی و کیفی ایفا می‌کنند. برنامه درسی دانشگاهی در راستای اهداف و رسالت‌های دانشگاه باید نقش سازنده‌ای در راستای حل مسائل و رشد جامعه ایفا نماید و رشته‌های مختلف را در راستای نیازها و تحولات قرار داده، به نحوی که از جامعیت و مناسبت لازم برخوردار بوده و ضمن پاسخگویی و توجه به نیازهای فردی دانشجویان، به مشکلات اجتماعی و به ارزشها و میراث فرهنگی نیز بپردازد (ملکی، ۱۳۸۰، p. 12).

عناصر مختلفی در شکل‌گیری برنامه درسی یک دوره آموزشی مؤثر است که در تقسیم‌بندی دیدگاه‌های مختلف، یک تا نه عنصر را در برمی‌گیرد (خاقانی زاده & فتحی واجارگاه، ۱۳۸۷، p. 17). کامل‌ترین الگو، متعلق به کلاین می‌باشد که عناصر برنامه درسی را به نه بخش تقسیم می‌کند، اما رایج‌ترین الگو، الگوی چهارمرحله‌ای است که عبارتند از: هدف-محتوا-روش تدریس و ارزشیابی است (مهرمحمدی، ۱۳۸۷، p. 10). پژوهشگران برای بررسی برنامه درسی معماری عناصر چهارگانه برنامه درسی را انتخاب کرده و سپس عناصر چهارگانه برنامه درسی آموزش معماری را از برنامه درسی مصوب وزارت علوم، فنون و تحقیقات، استخراج می‌گردید. طبقه‌بندی‌ها در چهار عنصر برنامه درسی ما را به ده شاخص متفاوت رهنمون ساخت که در جدول ارائه می‌گردد (جدول ۶).

در این بخش برای بررسی تأثیر هر یک از عناصر چهارگانه برنامه درسی معماری بر اثربخشی آموزش کارآفرینی، از اساتید معماری کشور درخواست شد تا برنامه درسی معماری را با رویکرد مشخص شده بررسی نمایند. اساتید معماری که به این منظور انتخاب شدند جز خبرگان رشته خود هستند که به دلیل توانایی بالا در امر آموزش دانشجویان معماری و قدرت ارزیابی آموزشی و همچنین تجربه فعالیت‌های حرفه‌ای و آشنایی با مفهوم کارآفرینی توانایی لازم برای سنجش این موضوع را دارا بودند. برای گردآوری داده‌ها، پرسشنامه‌ها در اختیار اساتید معماری قرار گرفت. در انتهای پرسشنامه از آنها خواسته شده بود هر گونه توضیح و نکات تکمیلی را قید کنند. از میان اساتیدی که پرسشنامه را دریافت کرده بودند، پس از کنار گذاشتن پرسشنامه‌هایی با داده‌های مخدوش و ناقص در مجموع ۶۳ پرسشنامه صحیح از اساتید معماری استخراج شد. ۱۵ نفر از اساتید نکات کلی و ۱۷ نفر نیز نکات تکمیلی به پرسشنامه اضافه کرده بودند. داده‌های حاصل توسط تحلیل اماری همبستگی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت (شکل ۳).

یافته های پژوهش

بخش اول تحقیق که به صورت کیفی انجام گرفت، توانست مدلی تبیین نماید که بتواند اثربخشی آموزش کارآفرینی را بر اساس دیدگاه اسلامی و آرای مقام معظم رهبری ارزیابی کند. مدل حاصل به صورت زیر ارائه می‌گردد (شکل ۴). بر این اساس اثربخشی آموزش کارآفرینی در چهار بعد کلی بینش، دانش، مهارت و کسب و کار تقسیم بندی شد. بخش دوم تحقیق نتایج بررسی کمی را در خصوص بررسی میزان تأثیر عناصر مختلف برنامه درسی بر تحقق سطوح مختلف اثربخشی آموزش کارآفرینی را مشخص کرد که در ادامه به صورت مبسوط ارائه می‌گردد.

یافته های جمعیت شناسی

مشخصات جمعیت شناسی پاسخگویان نشان دهنده این است که از نظر بازه سنی، ۷ نفر زیر ۳۵ سال، ۱۸ نفر بین ۳۵ تا ۴۵ سال، ۳۲ نفر بین ۴۵ تا ۶۰ سال و ۶ نفر بالای ۶۰ سال بودند. از نظر جنسیت، ۵۹ درصد زن و ۴۱ درصد مرد، بودند. از لحاظ رتبه علمی، ۱۵ نفر استادیار، ۳۷ نفر دانشیار و ۱۱ نفر استاد تمام بودند (جدول ۷). در ادامه بررسی داده‌های پرسشنامه که شامل تأثیر هر یک از عناصر برنامه درسی به تفکیک یعنی اهداف، محتوا، روش تدریس و روش ارزشیابی بر تحقق اثرات آموزش معماری کارآفرینی است، مشخص می‌گردد.

تأثیر اهداف برنامه درسی معماری بر اثربخشی آموزش کارآفرینی

برنامه های درسی معماری در سه دسته بندی کلی تقسیم بندی شدند. در این دسته بندی دروس معماری با هدف پرورش قدرت تخیل، تعقل و تجسم با میانگین ۸۷٪ بیشترین تأثیر را در تحقق مولفه‌های کارآفرینی در دانشجویان معماری ایجاد می‌کنند. تقویت مهارت‌های طراحی، و تلفیق مباحث نظری و عملی نیز تقریباً به میزان مساوی و ۷۷٪ بر تحقق مولفه‌های کارآفرینی در افراد تأثیر گذارند (جدول ۸).

تأثیر محتوای برنامه درسی بر اثربخشی آموزش کارآفرینی

محتوای درسی دروس معماری به دو دسته محتوای تخصصی و محتوای ترکیبی و بین رشته‌ای تقسیم‌بندی شدند. بر اساس نتایج تأثیر محتوای ترکیبی و بین‌رشته‌ای بیشتر از محتوای تخصصی معماری بر ایجاد مولفه‌های کارآفرینی تأثیر گذارند (جدول ۹) (شکل ۴).

تأثیر روش تدریس برنامه درسی بر اثربخشی آموزش کارآفرینی

روش تدریس دروس معماری در حالت کلی به سه قسمت سخنرانی، کرکسیون و پروژه عملی و همچنین بازدیدها و سفرهای علمی تقسیم بندی می‌شود. بازدیدها و سفرهای علمی بیشترین میانگین اثرگذاری بر تحقق مولفه‌های کارآفرینی در دانشجویان را به خود اختصاص داده است. کرکسیون و پروژه عملی و روش سخنرانی در رتبه های بعدی قرار دارند (جدول ۱۰).

تأثیر روش ارزشیابی برنامه درسی بر اثربخشی آموزش معماری کارآفرین

بررسی برنامه درسی دروس معماری نشان داد که روش ارزشیابی در برنامه درسی معماری را می‌توان به دو حالت کلی ارزشیابی مستمر و پروژه عملی و آزمون نهایی تقسیم‌بندی کرد. نتایج نهایی نشان داد که ارزشیابی مستمر و پروژه عملی بیشتر از آزمون نهایی بر آموزش کارآفرینی تأثیر می‌گذارد (جدول ۱۱).

بحث و نتیجه گیری

دانشگاه‌ها از دیدگاه مقام معظم رهبری، به عنوان بنیانگذاران کارآفرینی در کشور و موتور محرکه الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت محسوب می‌گردند. بنابراین پیشرفت کشور در گرو تقویت دانشگاه است (جمالی زواره et al., 1394). از آنجایی که پیشرفت کشورها در زمینه های گوناگون در گرو پیشرفت در آموزش نهفته است بنابراین آموزش کارآفرینی برای تحقق در دانشگاه‌ها باید بتواند در سیستم آموزش کشور به خوبی جریان داشته باشد. از آنجایی که برنامه درسی به عنوان ستون فقرات آموزش به حساب می‌آید بنابراین تحقق اهداف آموزشی در دانشگاه منوط به گنجاندن آن در برنامه درسی است. این امر اهمیت توجه به برنامه درسی و عناصر مختلف را در جهت تحقق آموزش کارآفرینی در دانشگاه نشان می‌دهد. بنابراین محققان در این پژوهش به بررسی اثربخشی آموزش کارآفرینی در برنامه درسی معماری و بررسی میزان تأثیرگذاری هر یک از عناصر برنامه درسی بر آموزش کارآفرینی پرداختند.

بر اساس نتایج گام اول تحقیق، اثربخشی آموزش کارآفرینی از دیدگاه اسلامی و آرای مقام معظم رهبری در چهار سطح بینش، دانش، مهارت و کسب و کار طبقه بندی می‌شود. این طبقه بندی متناظر با الگوی کرک پاتریک است که الگویی مهم و کارساز در ارزشیابی

یادگیری محسوب می‌گردد. پژوهش بر اساس این طبقه بندیانجام شده، تأثیر عناصر برنامه درسی معماری بر انواع اثربخشی آموزش کارآفرینی را بررسی کرده است.

بررسی برنامه درسی معماری در چهار عنصر هدف، محتوا، روش تدریس و روش ارزشیابی صورت گرفت. نتایج نشان داد اهداف مختلف برنامه درسی معماری، با میانگین ۸۰٪ می‌توانند بر تحقق کارآفرینی در دانشجویان معماری تأثیرگذار باشند. در این میان مولفه پرورش قدرت تخیل، تعقل و تجسم بیشترین ضریب تأثیر را به خود اختصاص داده است. این امر می‌تواند از اهمیت نقش خلاقیت در کارآفرینی نشأت گیرد. زیرا محققان زیادی خلاقیت را پایه و اساس کارآفرینی در نظر گرفته‌اند، همچنانکه جوزف شومپیتر^۱ اقتصاددان اتریشی در دهه ۱۹۵۰ میلادی، کارآفرینی را "تخریب خلاق"^۲ نامیده می‌شود. {Reinert, 2006 #226}. مقام معظم رهبری نیز در بخشهایی از سیاست های کلی تولید ملی، حمایت از کار و سرمایه ایرانی که در ۲۴ / ۱۱ / ۱۳۹۱ برگزار شد و همچنین در بخش هایی از سیاستهای کلی اقتصاد مقاومتی به اهمیت خلاقیت و نقش آن در کارآفرینی اشاره کردند.

بررسی محتوای برنامه درسی در اثربخشی‌های آموزش کارآفرینی به صراحت نشان می‌دهد که محتوای برنامه درسی معماری با رویکرد ترکیبی و بین رشته‌ای کارآمدتر از محتوای تخصصی معماری است. این امر می‌تواند بر اهمیت دانش‌های بین‌رشته‌ای در کنار دانش تخصصی در هر رشته تحصیلی بخصوص معماری برای رسیدن به موفقیت‌های کارآفرینانه تاکید کند. محتوای بین‌رشته‌ای اثربخشی در جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد بنابراین با کارآمدسازی توانای‌های دانشجویان زمینه را برای تأثیرات مختلف کارآفرینی محقق می‌سازد. البته تحقیقاتی نیز صورت گرفته‌اند که بر نقش و تأثیر مثبت دروس تخصصی رشته‌ها در کارآفرینی دانشجویان صحنه می‌گذارند (خامنه ای، ۱۳۹۰). در این میان تاکید رهبری به مهارت آموزی، تحصیل علوم گوناگون و به روز، فرهنگ سازی و اصلاح، تقویت و سازگار کردن نظامات تربیتی و آموزش‌های عمومی و تخصصی کارآفرینی، اهتمام به مهارت‌آموزی در مراکز آموزشی مؤند این مطلب است. (دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای)

روش تدریس دروس معماری در سه قسمت سخنرانی، کرکسیون و پروژه عملی، و همچنین بازدیدها و سفرهای علمی تأثیرات متفاوتی بر اثربخشی آموزش کارآفرینی داشتند. دو روش کرکسیون و پروژه عملی و بازدیدها و سفرهای علمی، که ماهیتی عملی دارند تأثیری بیشتر نسبت به روش سخنرانی در هر چهار مولفه اثربخشی آموزش کارآفرینی دارند. این امر همراستا با تحقیقاتی است که بر نقش آموزش پروژه محور در یادگیری بهتر تاکید دارد. آموزش پروژه‌محور به عنوان یک روش عملی در تحقیقات زیادی مورد بررسی قرار گرفته اند اثربخشی آن مورد تایید قرار گرفته است (Botha, 2010; Danford, 2006; اکبری (et al., 2013). از طرفی جایگاه روش سفرها و بازدیدهای علمی در شرایطی بسیار بالاتر از بقیه روشهای تدریس ارزیابی شده است که این روش آموزشی در آموزش معماری کمتر رخ مورد استفاده قرار می‌گیرد. این نتایج می‌تواند از پتانسیل بالای این روش در تحقق اثربخشی‌های مختلف آموزش کارآفرینی در دانشجویان

¹ Joseph Schumpeter)

² Creative Destruction

حکایت کند. البته باید توجه داشت که روش سخنرانی که در این ارزیابی با تأثیر کم بیان شده است، اگر به صورت خلاقانه مورد استفاده قرار گیرد مانند استفاده از "سخنران میهمان"، از روش‌هایی است که در مقالات مختلف تأثیر مثبت خود را در آموزش کارآفرینی به اثبات رسانده است (Martínez & Crusat, 2017). این امر به تأیید فرمایشات رهبری در خصوص استفاده از فناوری‌های نوین برای آموزش، توجه به پیشرفت‌های علمی دنیا در امر آموزش در دیدار معلمان و نومعلمان سراسر کشور در اردیبهشت ۱۳۹۵ می‌پردازد.

روش ارزشیابی برنامه درسی معماری در هر دو حالت ارزشیابی مستمر و پروژه عملی، و آزمون عملی نسبت به سایر عناصر برنامه درسی تأثیر کمتری در اثربخشی آموزش کارآفرینی دارند. با توجه به اینکه کارآفرینی فرایندی عملی در تحقق و تبدیل دانش به کسب و کارها است بنابراین مشهود است که استفاده از روش‌های سنتی مانند آزمون نهایی نمی‌تواند زمینه مناسب برای تحقق استعدادها و توانایی‌های دانشجویان در کارآفرینی را ظاهر سازد (Mwasalwiba, 2010; et al., 2014). مقام معظم رهبری در دیدار معلمان و فرهنگیان در ۱۱ اردیبهشت ۱۳۹۸ تأکید داشتند که آموزش باید به صورت عملی انجام گیرد تا بتوان یافته‌های علمی را در عمل پیاده کرد و تحقق بخشید. ایشان این امر را مؤید خیر و برکت برای کشور دانستند (Samuel & Rahman, 2018).

نتیجه حاصل از بررسی‌ها نشان داد که در گام اول دیدگاه اسلامی و بخصوص آرای مقام معظم رهبری به خوبی قابلیت تبیین اثربخشی آموزش کارآفرینی را دارا است. همچنین بررسی برنامه درسی معماری نشان داد که برنامه درسی فعلی تا حدود زیادی می‌تواند اثربخشی‌های مختلف آموزش کارآفرینی را در دانشجویان معماری پوشش دهد. این امر می‌تواند گام مهمی در زمینه بررسی وضعیت موجود در جهت ارائه الگوی اسلامی ایرانی در حوزه آموزش کارآفرینی با واکاوی برنامه درسی باشد. بدین ترتیب مراکز آموزش عالی معماری می‌توانند در کنار ایجاد برنامه‌های درسی کارآفرینی در رشته معماری، با شناسایی پتانسیل‌های موجود در برنامه‌های درسی این رشته، به تقویت نقاط قوت و رفع نقاط ضعف موجود در آن‌ها بپردازند. این امر می‌تواند ضمن ایجاد و تحقق کارآفرینی و آموزش آن در کنار رشته تحصیلی تخصصی دانشجویان، زمینه تحقق الگوی آموزش کارآفرینی را با توجه به بستر اسلامی و بر اساس آرای مقام معظم رهبری محقق سازد. این الگو ضمن فراهم کردن شرایط تحقق آموزش کارآفرینی در رشته‌های دانشگاهی، زمینه اجرای یک الگوی بومی را در پرتو دستورات اسلامی فراهم می‌آورد.

در کنار اقدامات انجام گرفته، محدودیت‌هایی که پژوهشگران در این تحقیق با آن مواجه بودند شامل دشواری در دسترسی به اساتید معماری همه دانشگاه‌های کشور بود. محققان پیشنهاد می‌کنند با بررسی این آزمون در کل دانشگاه‌های کشور و تکرار آن در سال‌های متوالی، و در نظر گرفتن مولفه‌های دیگر به تدقیق الگوی موجود کمک شود.

منابع

قرآن کریم

احمدپور داریانی، م.، جمالی، ب.، & قاسمی، ا. (۱۳۸۹). کتاب جامع کارآفرینی. کتابخانه فرهنگ.

- آراستی، ز.، حیدری، ه.، & مبارکی، م. (۲۰۱۴). ارزیابی اثربخشی روش آموزش کارآفرینی "سخنران میهمان" (مورد مطالعه: دانشجویان دانشکده کارآفرینی دانشگاه تهران). فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی، ۷(۳)، ۳۸۹-۴۰۶.
- اکبری، م.، هوشمند چایجانی، م.، & بشارتی کلایه، ف. (۲۰۱۳). بررسی تأثیر محتوای دروس تخصصی بر گرایش کارآفرینی دیجیتال دانشجویان. پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی، ۱۷(۳۰)، ۱۰۹-۱۳۱.
- امیری، رودپشتی، ر.، خلیفه، ر.، م.، & مقدم، ز. (۲۰۲۲). امکانسنجی کارآفرینی از طریق اکتساب (ETA) با استفاده از بررسی و تبیین عوامل موثر از دیدگاه کارآفرینان و سرمایه گذاران در بازار ایران. دانش سرمایه گذاری، ۱۱(۴۲)، ۶۳۷-۶۵۸.
- ای. ا. خ. (۱۳۸۹). بیانات در دیدار جمعی از کارآفرینان سراسر کشور.
- ای. ا. خ. (۱۳۹۰). سیاستهای کلی اشتغال.
- ای. ا. خ. (۱۳۹۳). سیاستهای کلی جمعیت.
- ای. ا. خ. (۱۳۹۶). دیدار نوروزی جمعی از مسئولان کشور با رهبر انقلاب. In.
- ای. ا. خ. (۱۳۹۷). فراخوان رهبر انقلاب اسلامی برای تکمیل و ارتقاء الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت. In.
- ای. ا. خ. (۱۳۹۸). بیانات در دیدار معلمان و فرهنگیان. In.
- آینده دانشگاهها در ایران، جامعه محور و کارآفرین. (۱۳۹۹). مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور.
- بزرگان، ع. (۱۳۹۹). مقدمه ای بر روش های تحقیق کیفی و آمیخته: رویکردهای متداول در علوم رفتاری. دیدار. بحارالانوار، ج ۱۰۳، ص ۱۲.
- جمالی زواره، ب.، نیلی، م.، & شادفر، ح. (۱۳۹۴). تبیین عناصر برنامه درسی کارآفرینی در آموزشهای فنی و حرفه ای. مهارت آموزش، ۳(۱۲)، ۷-۲۱.
- خاقانی زاده، م.، & فتحی واجارگاه، ک. (۱۳۸۷). الگوی برنامه درسی دانشگاهی. مجله راهبردهای آموزش مرکز مطالعات و توسعه آموزش پزشکی دانشگاه علم پزشکی بقیه ا... ۱۱(۲)، ۱۰-۱۸.
- خامنه ای، ع. (۱۳۹۰). الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت. انقلاب اسلامی.
- خامنه ای، ع. (۱۳۹۵). دیدار با جمعی از کارگران. In.
- دانایی فرد، ح. (۲۰۱۶). روش شناسی مطالعات دلالت پژوهی در علوم اجتماعی و انسانی: بنیانها، تعاریف، اهمیت، رویکردها و مراحل اجرا. روش شناسی علوم انسانی، ۲۲(۸۶)، ۳۹-۷۱.
- سند نقشه جامع علمی کشور. شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- شریعتمداری، ع. (۱۳۹۲). چند مبحث اساسی در برنامه ریزی درسی. سمت.
- عابدی، ا.، & تاجی، م. (۱۳۸۰). نقش برنامه ی درسی پنهان مدارس در شکل گیری شخصیت و رفتار دانش آموزان. صلبنامه ی آموزه، ۸. قانون برنامه پنجساله ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۹۶).

- ملکی، ح. (۱۳۸۰). برنامه‌ریزی درسی (راهنمای عمل). پیام اندیشه.
- مهرمحمدی، م. (۱۳۸۷). برنامه‌ی درسی: نظرگاهها، رویکردها و چشم اندازه. سمت.
- Ab Rahman, A., Yaacob, M. R., Ibrahim, M., Shaupi, A., Permarupan, P., & Md Shuaib, A. (2019). Measuring the Remode entrepreneurship training programme at behaviour level of Kirkpatrick Model in Aquaculture Industry. *Research in World Economy*, 10(2), 1-5.
- Albornoz Pardo, C. (2013). Is business creation the mean or the end of entrepreneurship education: a multiple case study exploring teaching goals in entrepreneurship education. *Journal of technology management & innovation*, 8(1), 1-10.
- Ali, S., Hasan, S., & Althohali, G. T. (2022). Knowledge management to foster the entrepreneurship activity: case for Saudi Arabia.
- Alsalamah, A., & Callinan, C. (2021). The Kirkpatrick model for training evaluation: bibliometric analysis after 60 years (1959–2020). *Industrial and Commercial Training*.
- Baporikar, N. (2012). Knowledge management and entrepreneurship cases in India. In *Organizational Learning and Knowledge: Concepts, Methodologies, Tools and Applications* (pp. 1560-1581). IGI Global.
- Bates, R. (2004). A critical analysis of evaluation practice: the Kirkpatrick model and the principle of beneficence. *Evaluation and program planning*, 27(3), 341-347.
- Botha, M. (2010). A project-based learning approach as a method of teaching entrepreneurship to a large group of undergraduate students in South Africa. *Education as Change*, 14(2), 213-232.
- Botha, M., Nieman, G., & van Vuuren, J. (2006). Enhancing female entrepreneurship by enabling access to skills. *The International Entrepreneurship and Management Journal*, 2(4), 479-493.
- Bruhn, M., & Zia, B. (2013). Stimulating managerial capital in emerging markets: the impact of business training for young entrepreneurs. *Journal of Development Effectiveness*, 5(2), 232-266.
- Cavalcante, M. A. D., Sousa-Filho, J. M. d., & Lessa, B. d. S. (2022). Entrepreneurial intentions and education: Effects on low-income students. *Journal of Education for Business*, 97(4), 228-236.
- Cheng, M. Y., Chan, W. S., & Mahmood, A. (2009). The effectiveness of entrepreneurship education in Malaysia. *Education+ training*.
- Damon, W., & Lerner, R. M. (2008). *Entrepreneurship across the life span: A developmental analysis and review of key findings*. Kansas City: Kauffman Foundation.
- Danford, G. L. (2006). Project-based learning and international business education. *Journal of Teaching in International Business*, 18(1), 7-25.
- Davidsson, P., & Honig, B. (2003). The role of social and human capital among nascent entrepreneurs. *Journal of business venturing*, 18(3), 301-331.
- de Sousa, M. M., de Almeida, D. A. R., Mansur-Alves, M., & Huziwara, E. M. (2022). Characteristics and Effects of Entrepreneurship Education Programs: a Systematic Review. *Trends in Psychology*, 1-31.

- Decker-Lange, C., Lange, K., Dhaliwal, S., & Walmsley, A. (2021). Exploring entrepreneurship education effectiveness at British universities—an application of the World Café method. *Entrepreneurship Education and Pedagogy*, 5(1), 113-136.
- Deuchar, R. (2006). 'Not only this, but also that!' Translating the social and political motivations underpinning enterprise and citizenship education into Scottish schools. *Cambridge Journal of Education*, 36(4), 533-547.
- Dornyei, Z. (2007). *Research Methods in Applied Linguistics*. New York: Oxford University Press.
- Etikan, I., Musa, S. A., & Alkassim, R. S. (2016). Comparison of convenience sampling and purposive sampling. *American journal of theoretical and applied statistics*, 5(1), 1-4.
- Europeia, C. (2004). Making progress in promoting entrepreneurial attitudes and skills through Primary and Secondary education. Final Report of the Expert Group.
- Farooq, R., & Vij, S. (2018). Linking entrepreneurial orientation and business performance: Mediating role of knowledge management orientation. *Pacific business review international*, 10(8), 174-183.
- Fayolle, A. (2007). *Entrepreneurship and new value creation: the dynamic of the entrepreneurial process*. Cambridge university press.
- Fayolle, A. (2018). Personal views on the future of entrepreneurship education. In *A research agenda for entrepreneurship education*. Edward Elgar Publishing.
- Fayolle, A., & Gailly, B. (2008). From craft to science: Teaching models and learning processes in entrepreneurship education. *Journal of European industrial training*.
- Folorunso, S. K., Owonwami, I., & Dauda, H. (2022). Effectiveness of Entrepreneurship Education and Skill Acquisition among Undergraduate Students in Kano. *ATBU Journal of Science, Technology and Education*, 10(3), 28-36.
- Fox, J. L., & Pennington, K. (2009). The effect on economic development of an entrepreneurship program at a North Carolina community college. *Journal of Applied Research in the Community College*, 16(2), 47-51.
- Frye, A. W., & Hemmer, P. A. (2012). Program evaluation models and related theories: AMEE guide no. 67. *Medical teacher*, 34(5), e288-e299.
- Galvão, A., Marques, C., & Ferreira, J. J. (2020). The role of entrepreneurship education and training programmes in advancing entrepreneurial skills and new ventures. *European Journal of Training and Development*, 44(6/7), 595-614.
- GEM 2017 / 2018 GLOBAL REPORT. (2018).
- Ghaffari, R., Ranjbarzadeh, F. S., Azar, E. F., Hassanzadeh, S., Safaei, N., Golanbar, P., Mazouchian, H., & Abbasi, E. (2013). The analysis of learning styles and their relationship to academic achievement in medical students of basic sciences program. *Research and Development in Medical Education*, 2(2), 73-76.

Gibb, A. A. (1987). Enterprise culture—its meaning and implications for education and training. *Journal of European industrial training*.

Gibb, A. A. (1993). Enterprise culture and education: understanding enterprise education and its links with small business, entrepreneurship and wider educational goals. *International small business journal*, 11(3), 11-34.

Grant, P., & Perren, L. (2002). Small business and entrepreneurial research: Meta-theories, paradigms and prejudices. *International small business journal*, 20(2), 185-211.

Henry, C., Hill, F., & Leitch, C. (2005). Entrepreneurship training and education: can entrepreneurship be taught? Part II. *Education and Training*, 47(3), 158-169.

Heydari, M. R., Taghva, F., Amini, M., & Delavari, S. (2019). Using Kirkpatrick's model to measure the effect of a new teaching and learning methods workshop for health care staff. *BMC research notes*, 12(1), 1-5.

Hitty, U. (2008). Enterprise education in different cultural settings and at different school levels. *The dynamics between entrepreneurship, environment and education*, 131, 148.

Hytti, U., Kuopusjärvi, P., Vento-Vierikko, I., Schneeberger, A., Stampfl, C., & O'Gorman, C. (2002). State-of-art of enterprise education in Europe. Results from the ENTREDU project. *Turku, Finland*.

Johannisson, B. (1991). University training for entrepreneurship: Swedish approaches. *Entrepreneurship & Regional Development*, 3(1), 67-82.

Jones, C. (2007). Developing the enterprise curriculum: building on rock, not sand. *Industry and Higher Education*, 21(6), 405-413.

Klinger, B., & Schündeln, M. (2011). Can entrepreneurial activity be taught? Quasi-experimental evidence from Central America. *World Development*, 39(9), 1592-1610.

Kuckertz, A. (2013). Entrepreneurship education—status quo and prospective developments. *Journal of entrepreneurship education*, 16, 59-71.

Kuratko, D. F. (2005). The emergence of entrepreneurship education: Development, trends, and challenges. *Entrepreneurship theory and practice*, 29(5), 577-597.

Kuratko, D. F., & Morris, M. H. (2018). Examining the future trajectory of entrepreneurship. *Journal of small business management*, 56(1), 11-23.

Laguna-Sánchez, P., Abad, P., de la Fuente-Cabrero, C., & Calero, R. (2020). A university training programme for acquiring entrepreneurial and transversal employability skills, a students' assessment. *Sustainability*, 12(3), 796.

Landström, H., Harirchi, G., & Åström, F. (2012). Entrepreneurship: Exploring the knowledge base. *Research policy*, 41(7), 1154-1181.

Lekoko, M., Rankhumise, E., & Ras, P. (2012). The effectiveness of entrepreneurship education: What matters most? *African Journal of Business Management*, 65(1), 12023.

Lewis, K., & Massey, C. (2003). Youth entrepreneurship and government policy. New Zealand Centre for SME Research, Massey University, 14.

Liu, M., Gorgievski, M. J., Qi, J., & Paas, F. (2022). Increasing teaching effectiveness in entrepreneurship education: Course characteristics and student needs differences. *Learning and Individual Differences*, 96, 102147.

Magaji, A. (2019). The role of entrepreneurship education in job creation for sustainable development in Nigeria. *International Journal of Education and Evaluation*, 5(1), 41-48.

Marques, L. A., & Albuquerque, C. (2012). Entrepreneurship education and the development of young people life competencies and skills. *ACRN Journal of Entrepreneurship Perspectives*, 1(2), 55-68.

Martínez, M., & Crusat, X. (2017). Work in progress: The innovation journey: A challenge-based learning methodology that introduces innovation and entrepreneurship in engineering through competition and real-life challenges. 2017 IEEE Global Engineering Education Conference (EDUCON),

Mielniczuk, E., & Laguna, M. (2020). Positive affect mediates the relationship between self-efficacy and innovative behavior in entrepreneurs. *The Journal of Creative Behavior*, 54(2), 267-278.

Moberg, K., Vestergaard, L., Fayolle, A., Redford, D., Cooney, T., Singer, S., Sailer, K., & Filip, D. (2014). How to assess and evaluate the influence of entrepreneurship education: A report of the ASTEE project with a user guide to the tools.

Mwasalwiba, E. S. (2010). Entrepreneurship education: a review of its objectives, teaching methods, and impact indicators. *Education+ training*, 52(1), 20-47.

Ojala, A., & Heikkilä, J. (2011). Entrepreneurship training for new ventures. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 7(3), 297-310.

Omerzel, D. G., & Antončič, B. (2008). Critical entrepreneur knowledge dimensions for the SME performance. *Industrial Management & Data Systems*.

Onwuegbuzie, A. J., & Leech, N. L. (2006). Linking research questions to mixed methods data analysis procedures. *The Qualitative Report Journal*, 11(3), 474-498.

Oosterbeek, H., Van Praag, M., & Ijsselstein, A. (2010). The impact of entrepreneurship education on entrepreneurship skills and motivation. *European economic review*, 54(3), 442-454.

Peredo, A. M., & McLean, M. (2006). Social entrepreneurship: A critical review of the concept. *Journal of world business*, 41(1), 56-65.

Richardson, N. (2011). Architecture is entrepreneurship and (why) it matters. Annual ACSA College of Distinguished Professors Annual Conference,

Rodrigues, R. G., Raposo, M., Ferreira, J., & Do Paco, A. (2010). Entrepreneurship education and the propensity for business creation: testing a structural model. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 9(1), 58-73.

Sakthi, T., & Moshi, A. A. M. (2021). Effectiveness measurement study on entrepreneurship awareness camp for technical education students using Kirkpatrick's model. *Materials Today: Proceedings*, 45, 1609-1613.

Samuel, A. B., & Rahman, M. M. (2018). Innovative teaching methods and entrepreneurship education: A review of literature. *Journal of Research in Business, Economics and Management*, 10(1), 1807-1813.

Sandri, S. (2016). The need for entrepreneurial education in Jordan-an empirical investigation. *Jordan Journal of Business Administration*, 12(2), 417-435.

Sherkat, A., & Chenari, A. (2022). Assessing the effectiveness of entrepreneurship education in the universities of Tehran province based on an entrepreneurial intention model. *Studies in Higher Education*, 47(1), 97-115.

Turker, D., & Selcuk, S. S. (2009). Which factors affect entrepreneurial intention of university students? *Journal of European industrial training*.

Van de Ven, A. H., Hudson, R., & Schroeder, D. M. (1984). Designing new business startups: Entrepreneurial, organizational, and ecological considerations. *Journal of management*, 10(1), 87-108.

Van Praag, C., Huber, L. R., & Sloof, R. (2012). The effect of early entrepreneurship education: evidence from a randomized field experiment.(No. 7612).

جداول

جدول ۶: سابقه تاریخی واژه کارآفرینی و دلالت های خاص آن در هر دوره، (احمدپور داریانی et al., 1389)

سابقه تاریخی واژه کارآفرینی و دلالت های خاص آن در هر دوره، (ای، ۱۳۹۸)			
دوره ها	سال	ویژگی مهم کارآفرینی	تعریف کارآفرینی
دوره اول	قرن ۱۵ و ۱۶ میلادی	صاحبان پروژه های بزرگ	این دوره زمان ثروتمندی ملاکین و حکومت های فئودالی در اروپاست. در این دوره کارآفرین مسئولیت اجرای پروژه های بزرگ را بر عهده می گیرد و در این راه مخاطره ای را نمی پذیرد زیرا منابع توسط حکومت محلی تامین می شود.
دوره دوم	شروع انقلاب صنعتی در قرن ۱۷ میلادی	مخاطره پذیری	کارآفرین در این دوره شامل کسانی نظیر بازرگانان، صنعتگران و دیگر مالکان خصوصی می شد.
دوره سوم	قرون ۱۸ و ۱۹ میلادی و اوایل قرن بیستم	تمایز کارآفرینان از دیگر بازیگران صحنه ای اقتصاد	در این دوره میان کار آفرین و مدیر کسب و کار تفاوت گذارده می شود. کسی که سود حاصل از سرمایه را دریافت می کند با شخصی که سود حاصل از توانمندی های مدیریتی را دریافت می کند، تفاوت دارد.
دوره چهارم	دهه های میانی قرن بیستم میلادی	نوآوری	در اینجا کارآفرین فردی نوآور و توسعه دهنده ی فناوری های به کار گرفته نشده است

دوره پنجم	دوران معاصر (از ۱۹۸۰ تاکنون)	رویکرد چند جانبه در خصوص کارآفرینی	در این دوره، همزمان با موج جدید ایجاد کسب و کارهای کوچک و رشد اقتصادی و شناخته شدن کارآفرینی بعنوان تسریع کننده‌ی این ساز و کارها، توجه زیادی از طرف جامعه و مراکز آموزشی به این رشته جلب شد.
-----------	------------------------------	------------------------------------	---

جدول ۷: کارآفرینی در اسناد فرادستی و آموزشی

اسناد فرادست	نشانی	شرح
قانون برنامه پنجساله ششم توسعه کشور (۱۳۸۹، p. 1)	بخش اول: ماده ۲، بند ب	محترم شمردن و حمایت از حقوق مالکیت و تولید ثروت و نگاه ارزشی به کار و ثروت‌آفرینی از راه‌های قانونی و مشروع و عدم مداخله در تصمیم‌گیری فعالان اقتصادی و تدوین نظام بنگاهداری نوین در بخش دولتی همراه با ممنوعیت سرمایه‌گذاری جدید برای بخش دولتی در فعالیتهایی که بخش خصوصی در رقابت سالم با هزینه کمتر و کارایی بیشتر قادر به انجام آن می‌باشد.
	بخش اول: ماده ۲، بند پ	اولویت اقتصادی در سیاست خارجی کشور با هدف جذب دانش و نوآوری از کشورهای صاحب فناوری و توسعه بازارهای صادراتی.
	بخش اول: ماده ۲، بند ت	افزایش مهارت و تخصص نیروی کار به ویژه فارغالتحصیلان دبیرستانها، هنرستانها تا مقطع کارشناسی دانشگاهها و مؤسسات آموزش عالی با ارائه آموزشهای مهارتی، تخصصی و فنی و حرفه‌ای با استفاده از ظرفیتهای خدمت زیر پرچم و کارورزی دانشجویان.
	بخش ۱۲ آموزش عمومی، آموزش عالی و	دولت موظف است به منظور حضور موثر نظام آموزش عالی کشور در تولید، توسعه و نشر علم و فناوری و تربیت دانشجو در سطح بین‌المللی و برقراری توازن و ارتقای کیفیت آموزش عالی و پژوهش و فناوری مراتب زیر را رعایت کند..

	علم و فناوری، ماده ۶۵	
جهت دهی آموزش، پژوهش، فناوری و نوآوری به سمت حل مشکلات و رفع نیازهای واقعی و اقتضانات کشور با توجه به آمایش سرزمین و نوآوری در مرزهای دانش برای تحقق مرجعیت علمی	راهبرد کلان ۷	نقشه جامع علمی کشور
تربیت و توانمندسازی سرمایه انسانی با تأکید بر پرورش انسانهای متقی و کارآفرین و خودباور و خلاق و نوآور و توانا در تولید علم و فناوری و نوآوری متناسب با ارزشهای اسلامی و نیازهای جامعه	راهبرد کلان ۸	
سازماندهی نظام‌های حرفه‌ای مبتنی بر دانش علمی و فنی برای اداره واحدهای اقتصادی اجتماعی و نهادینه کردن فرهنگ مهارت گرایی و پژوهش محوری و کارآفرینی در نظام علم و فناوری و نوآوری	راهبرد کلان ۱۲	
سرعت بالای تغییرات در حوزه علم، فناوری و نوآوری و منسوخ شدن سریع محتوا و رشته های تحصیلی جاری:	روندکلان ۷	سند "آینده دانشگاه‌ها؛ جامعه محور و کارآفرین" (قانون برنامه پنجساله ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۶)
تغییر رویکرد شاخص های دانشگاه های برتر جهان به سمت کارآفرینی، نوآوری و حل نیازهای جامعه:	روندکلان ۸	
تغییر شیوه‌های آموزشی و توسعه فناوری‌های نوین در انتقال محتوای آموزشی و پژوهشی	روندکلان ۹	

جدول ۸. دسته بندی اثربخشی آموزش کارآفرینی در مطالعات مختلف حوزه آموزش کارآفرین

منبع	عنوان مقاله	سال	دسته بندی اثربخشی آموزش کارآفرینی
(سند نقشه جامع علمی کشور)	Youth entrepreneurship and government policy	2003	آموزش درباره کارآفرینی آموزش برای کارآفرینی آموزش در کارآفرینی
(سند نقشه جامع علمی کشور)	State-of-art of enterprise education in Europe	2002	درک و شناخت کارآفرینی داشتن تفکر و ذهنیت کارآفرینی تبدیل شدن به کارآفرین اقتصادی
(سند نقشه جامع علمی کشور)	University training for entrepreneurship: Swedish approaches	1991	یادگیری نظری (ارزش‌ها، انگیزه‌ها و نگرش‌ها) مهارت‌های عملی دانش واقعی (حقایق حقوقی)
(آینده دانشگاهها در ایران، جامعه محور و کارآفرین، ۱۳۹۹)	Entrepreneurship across the life span: A developmental analysis and review of key findings	2008	ارزش‌ها و آرزوهای شخصی دانش آکادمیک در مورد کارآفرینی تشکیل کسب و کار و تولید ثروت
Europeia, 2004)	Making progress in promoting entrepreneurial attitudes and skills through Primary and Secondary education	2004	توسعه نگرش‌های کارآفرینانه توسعه مهارت‌های کارآفرینانه ایجاد سرمایه گذاری جدید

Lewis & Massey, 2003))	Characteristics and Effects of Entrepreneurship Education Programs: a Systematic Review.	2022	ادراکات مثبت در مورد کارآفرینی دانش و مهارت های کارآفرینی قصد درگیر شدن در کارآفرینی
Hytti et al., 2002))	Entrepreneurial intentions and education: Effects on low-income students	2022	عملکرد کارآفرینی امکان شروع کسب و کار شخصی
Johannisson, 1991))	From craft to science: Teaching models and learning processes in entrepreneurship education.	2008	ذهنیت نظریه ها مهارت ها
(Damon & Lerner, 2008)	How to assess and evaluate the influence of entrepreneurship education: A report of the ASTEE project with a user guide to the tools.	2014	نگرش دانش مهارت
de Sousa et al., 2022))	"Entrepreneurship education–status quo and prospective developments."	2013	ایجاد نگرش مثبت نسبت به رفتار کارآفرینانه افزایش سطح شایستگی کارآفرینی
Cavalcante et al., 2022))	Is business creation the mean or the end of entrepreneurship education?: a multiple case study exploring teaching goals in entrepreneurship education	2013	توسعه مهارت های کارآفرینی راه اندازی کسب و کار
Fayolle & Gailly, 2008))	"Developing the enterprise curriculum: building on rock, not sand."	2007	شناخت فرصتها

			تجمع منابع در مواجهه با ریسک تجاری سازی یک مفهوم شروع یک سرمایه گذاری تجاری
--	--	--	---

جدول ۹. دسته بندی اثربخشی آموزش کارآفرینی در مطالعات مختلف حوزه آموزش کارآفرین

منبع	عنوان مقاله	سال	دسته بندی اثربخشی آموزش کارآفرینی
Moberg et al., 2014))	Youth entrepreneurship and government policy	2003	آموزش درباره کارآفرینی آموزش برای کارآفرینی آموزش در کارآفرینی
Kuckertz, 2013))	State-of-art of enterprise education in Europe	2002	درک و شناخت کارآفرینی داشتن تفکر و ذهنیت کارآفرینی تبدیل شدن به کارآفرین اقتصادی
Albornoz Pardo, 2013))	University training for entrepreneurship: Swedish approaches	1991	یادگیری نظری (ارزش‌ها، انگیزه‌ها و نگرش‌ها) مهارت‌های عملی دانش واقعی (حقایق حقوقی)

Jones, 2007))	Entrepreneurship across the life span: A developmental analysis and review of key findings	2008	ارزش ها و آرزوهای شخصی دانش آکادمیک در مورد کارآفرینی تشکیل کسب و کار و تولید ثروت
Europeia, 2004)	Making progress in promoting entrepreneurial attitudes and skills through Primary and Secondary education	2004	توسعه نگرش های کارآفرینانه توسعه مهارت های کارآفرینانه ایجاد سرمایه گذاری جدید
Lewis & Massey, 2003))	Characteristics and Effects of Entrepreneurship Education Programs: a Systematic Review.	2022	ادراکات مثبت در مورد کارآفرینی دانش و مهارت های کارآفرینی قصد درگیر شدن در کارآفرینی
Hytti et al., 2002))	Entrepreneurial intentions and education: Effects on low-income students	2022	عملکرد کارآفرینی امکان شروع کسب و کار شخصی
Johannisson, 1991))	From craft to science: Teaching models and learning processes in entrepreneurship education.	2008	ذهنیت نظریه ها مهارت ها
(Damon & Lerner, 2008)	How to assess and evaluate the influence of entrepreneurship education: A report of the ASTEE project with a user guide to the tools.	2014	نگرش دانش مهارت

de Sousa et al., 2022))	"Entrepreneurship education—status quo and prospective developments."	2013	ایجاد نگرش مثبت نسبت به رفتار کارآفرینانه افزایش سطح شایستگی کارآفرینی
Cavalcante et al., 2022))	Is business creation the mean or the end of entrepreneurship education?: a multiple case study exploring teaching goals in entrepreneurship education	2013	توسعه مهارت های کارآفرینی راه اندازی کسب و کار
Fayolle & Gailly, 2008))	"Developing the enterprise curriculum: building on rock, not sand."	2007	شناخت فرصتها تجمع منابع در مواجهه با ریسک تجاری سازی یک مفهوم شروع یک سرمایه گذاری تجاری

جدول ۱۰: کارآفرینی در دیدگاه اسلام در آیات قرآن کریم

منبع	آیه	ترجمه	دلالت موضوعی
آیات ۱۰ و ۱۱ سوره مبارکه «سبا»	«وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوِيبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَاللَّنَّا لَهُ الْحَدِيدَ أَنْ اْعْمَلْ سَابِغَاتٍ وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ»	و به راستی داوود را از جانب خویش مزیتی عطا کردیم و گفتیم ای کوهها با او در تسبیح خدا هم صدا شوید و ای پرندگان هماهنگی کنید و آهن را برای او نرم گردانیدیم که زرههای فراخ بساز و حلقهها را درست اندازه گیری کن و کار شایسته کنید زیرا من به آنچه انجام می دهید بینايم.	تاکید بر زنجیره ارزشی در کارآفرینی و رعایت حدود و مقررات در تولیدات

<p>تاکید بر بعد اقتصادی و کسب و کار برای رفع نیازهای مادی جوامع اسلامی در پرتو کارآفرینی</p>	<p>ای کسانی که ایمان آورده‌اید حقیقت این است که مشرکان ناپاکند پس نباید از سال آینده به مسجدالحرام نزدیک شوند و اگر [در این قطع رابطه] از فقر بیم‌ناکید پس به‌زودی خدا اگر بخواهد شما را به فضل خویش بی‌نیاز می‌گرداند که خدا دانای حکیم است.</p>	<p>«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِن شَاءَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ»</p>	<p>آیه ۲۸ سوره مبارکه توبه</p>
<p>توسعه طلبی و آبادانی در گرو کارآفرینی</p>	<p>او شما را از زمین پدید آورد و در آن شما را استقرار داد</p>	<p>هُوَ أَنشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا</p>	<p>آیه ۶۱ سوره مبارکه هود</p>
<p>کار و تلاش لازمه بقا و هستی مادی و معنوی انسان.</p>	<p>و این‌که برای انسان جز حاصل تلاش او نیست (۳۹)، و [نتیجه] کوشش او به زودی دیده خواهد شد (۴۰) سپس هر چه تمام‌تر وی را پاداش دهند (۴۱)</p>	<p>وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى (۳۹) وَأَنْ سَعِيهِ سَوْفَ يَرَى (۴۰) ثُمَّ يُجْزَاهُ الْجِزَاءَ الْأَوْفَى (۴۱)؛</p>	<p>آیات ۳۹ الی ۴۱ سوره مبارکه نجم</p>
<p>مبانی عقیدتی و اخلاقی پیش زمینه حل مشکلات اقتصادی</p>	<p>و اگر مردم شهرها ایمان آورده و به تقوا گراییده بودند قطعاً برکاتی از آسمان و زمین برایشان می‌گشودیم ولی تکذیب کردند پس به کیفر دستاوردها را گریبان آنان را گرفتیم</p>	<p>وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَٰكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ</p>	<p>آیه ۹۶ سوره مبارکه اسراء</p>

جدول ۱۱: کارآفرینی از دیدگاه مقام معظم رهبریف مستخرج از سخنرانی های ایشان در دیدارهای مردمی

محل جلسات رهبری و مردم	تاریخ جلسات	دالالت موضوعی بر اهمیت کارآفرینی و آموزش کارآفرینی
دیدار با کارآفرینان	۱۶/۱۶ ۱۳۸۹	کارآفرینی را نوعی عبادت و ارزش آفرینی خواندند و افزودند: ایران بزرگ امروز بیش از هر زمان دیگر به کار و کارآفرینی نیاز دارد تا همچون عقابی تیز پرواز، در فضای پیشرفت و آبادانی و افتخار اوج گیرد. برای مقابله با این فشارها باید «اقتصاد مقاومتی واقعی» بوجود آوریم که معنای واقعی کارآفرینی نیز همین است. همه دلسوزان و مسئولان کشور را به تلاش و تولید و کارآفرینی مکلف و موظف دانستند.
بخشهایی از سیاستهای کلی اشتغال	۱۳۹۰/۴/۲۸	ترویج و تقویت فرهنگ کار، تولید، کارآفرینی و استفاده از تولیدات داخلی به عنوان ارزش اسلامی و ملی با بهره گیری از نظام آموزشی و تبلیغی کشور. آموزش نیروی انسانی متخصص، ماهر و کارآمد متناسب با نیازهای بازار کار (فعلی و آتی) و ارتقاء توان کارآفرینی با مسؤولیت نظام آموزشی کشور و توأم کردن آموزش و مهارت و جلب همکاری بنگاه های اقتصادی جهت استفاده از ظرفیت آنها.
بخشهایی از سیاست های کلی تولید ملی، حمایت از کار و سرمایه ایرانی	۱۱/۲۴ ۱۳۹۱	مدیریت منابع ارزی با تأکید بر تأمین نیازهای تولید ملی و کارآفرینی، و ثبات ارزش پول ملی. توانمند سازی و ارتقاء بهره وری نیروی کار با افزایش انگیزه، مهارت و خلاقیت و ایجاد تناسب بین مراکز آموزشی و پژوهشی با نیازهای بازار کار. بسترسازی و ساماندهی اشتغال و حرکت نیروی کار ایرانی در سطح ملی، منطقه ای و جهانی.
بخش هایی از سیاستهای کلی اقتصاد مقاومتی	۱۱/۳۰ ۱۳۹۲	سهم بری عادلانه عوامل در زنجیره تولید تا مصرف متناسب با نقش آنها در ایجاد ارزش، بویژه با افزایش سهم سرمایه انسانی از طریق ارتقاء آموزش، مهارت، خلاقیت، کارآفرینی و تجربه

<p>توانمندسازی جمعیت در سن کار با فرهنگ سازی و اصلاح، تقویت و سازگار کردن نظامات تربیتی و آموزش های عمومی، کارآفرینی، فنی - حرفه ای و تخصصی با نیازهای جامعه و استعدادها و علایق آنان در جهت ایجاد اشتغال مؤثر و مولد.</p>	<p>۳۰ / ۲ / ۱۳۹۳</p>	<p>بخشهایی ازسیاستهای کلی جمعیت</p>
<p>اتخاذ برنامه ها و اقدامات اجرایی جهت توسعه روستایی کشور برای تثبیت جمعیت و تشویق مهاجرت به مناطق روستایی و عشایری (کانون تولید و ارزش آفرینی) با برنامه ریزی و مدیریت بهینه در سطح ملی، منطقه ای و محلی، تعیین سهم واقعی در توزیع منابع و ارتقاء شأن و منزلت اجتماعی، ایجاد فرصت های جدید اقتصادی و حمایت های ویژه از فعالیتهای کارآفرینی و اشتغال زایی مزیت دار بومی افزایش سهم آموزش های مهارتی در نظام آموزشی کشور.</p>	<p>۹ / ۴ / ۱۳۹۴</p>	<p>بخشهایی از سیاست های کلی برنامه ششم توسعه</p>
<p>توجه به «مهارت افزایی و کارآمدی نسل جوان»، از اولویتهای آموزش و پرورش باید استعدادهای دانش آموزان شناسایی و پرورش داده شوند تا استعدادهای پرورش یافته بتوانند منشأ ابتکار در مشاغل و حرفه های گوناگون شوند.</p>	<p>۲ / ۱۳۹۵</p>	<p>دیدار معلمان و نومعلمان سراسر کشور</p>
<p>ایشان با تأکید بر بالا رفتن کیفیت کار گفتند: از جمله مسائل مهمی که در بالا رفتن کیفیت کار کارگران تأثیر بسزایی دارد، جدی گرفتن موضوع «مهارت افزایی» و بالا بردن مهارت کارگران است که دولت در این زمینه مسئولیتهای مشخصی دارد. حضرت آیت الله خامنه ای با قدردانی از کارفرمایانی که سرمایه شان را به جای سرمایه گذاری بدون دغدغه در بانکها، به میدان تولید و کارآفرینی می آورند، افزودند: «همکاری صمیمانه کارگران با کارفرمایان»، «تلاش مسئولان برای تسهیل سرمایه گذاری در بخشهای مختلف» و «فراهم کردن زمینه صادرات و دفاع از حقوق صادرکنندگان در کشورهای خارجی»، از جمله حقوق کارفرمایان است که باید رعایت شود.</p>	<p>۸ / ۲ / ۱۳۹۵</p>	<p>دیدار کارگران</p>
<p>ارزش گذاری معلومات و مهارت های غیررسمی روزآمد و کارآمد، ارتقای دانش های مهارتی و تنوع بخشی به شیوه های مهارت افزایی ارتقای مهارت های حرفه ای بومی به فناوری های صنعتی با استفاده از دستاوردهای نوین علمی و تجارب تاریخی و احیای بازارهای تولیدی تخصصی مطابق قابلیت های سرزمینی</p>	<p>۲۲ / ۷ / ۱۳۹۷</p>	<p>فراخوان رهبر انقلاب اسلامی برای تکمیل و ارتقاء الگوی پایه</p>

		اسلامی ایرانی پیشرفت
یک مسئله هم، مسئله‌ی مهارت‌آموزی است که من قبلاً هم روی این تکیه کرده‌ام؛ یعنی یافته‌های علمی را در عمل پیاده کردن و تحقق دادن و این را به دانش‌آموز و جوان و دانشجو یاد دادن؛ که البته مرکز اصلی‌اش آموزش و پرورش است، یعنی از دبیرستان باید شروع بشود، از مدرسه باید شروع بشود. اگر روح مهارت‌یابی در جوان زنده شد، یعنی یاد گرفت که یافته‌ی علمی را بتواند تحقق عملی ببخشد، آن وقت این خیلی برکات در آینده خواهد داشت.	۱۱/۲/ ۱۳۹۸	در دیدار معلمان و فرهنگیان
ضرورت رشد اقتصادی سریع و مستمر ارتقاء دانش و فناوری از الزام مهم رشد اقتصادی است که رهبر انقلاب به آن پرداختند و توجه دانشگاه‌ها و مراکز علمی- پژوهشی را به آن جلب کردند.	۱۴۰۱/۱۱/۱۰	دیدار کارآفرینان، تولیدکنندگان و دانش‌بنیان‌ها

جدول ۱۲: اثربخشی آموزش کارآفرینی از دیدگاه مقام رهبری متناظر با مدل ارزشیابی کرک پاتریک

مولفه‌های اهداف آموزش کارآفرینی مستخرج از مطالعات بین‌المللی	مولفه‌های کارآفرینی در آرای رهبری	اثربخشی آموزش کارآفرینی در آرای رهبری	سطوح و مولفه‌های مدل کرک پاتریک	
نیت کارآفرینی، ذهنیت کارآفرینی، خودکارآمدی، عزت نفس، شکل‌دهی و انتقال نگرش‌های کارآفرینانه، قصد کارآفرینی، نیاز به موفقیت، تمایل به	فرهنگ سازی و اصلاح، تقویت و سازگار کردن نظامات تربیتی و آموزش‌های عمومی، کارآفرینی، فنی حرفه‌ای و تخصصی با نیازهای جامعه و استعدادها و علایق آنان در جهت ایجاد اشتغال مؤثر و مؤد، ترویج و تقویت فرهنگ کار، تولید، کارآفرینی و استفاده از تولیدات	بیش افزایی	پاسخ یادگیرنده به تجربه آموزشی	سطح اول: واکنش

ریسک‌پذیری، منبع کنترل درونی.	داخلی به عنوان ارزش اسلامی و ملی با بهره‌گیری از نظام آموزشی و تبلیغی کشور			
مدیریت مالی برای سودآوری کسب و کار، دستورالعمل‌های راه‌اندازی کسب‌وکارها، مهارت‌های کارآفرینی و دانش مدیریت، دانش تجارت بین‌الملل، مدیریت مالی، استراتژی‌های فروش، فرآیندهای بین‌المللی‌سازی	جست‌وجوگری و کسب اطلاعات، استفاده از دانش در کارآفرینی، کسب دانش حتی از غیرمسلمان، تمرکز بر تولیدات دانش بنیان	دانش افزایشی	نتایج یادگیری یادگیرنده و افزایش دانش، مهارت و نگرش نسبت به تجربه حضور	سطح دوم: یادگیری
آموزش کارآفرینان یا متخصصان، کسب مهارت کارآفرینی، مدیریت دانش در موفقیت کارآفرینی، ایجاد الگوهای رفتاری جدید، آمیز در ایجاد مشاغل جدید	ارتقای دانش‌های مهارتی و تنوع‌بخشی به شیوه‌های مهارت‌افزایی، ارتقای مهارت‌های حرفه‌ای بومی، تاکید بر مهارت‌آموزی، بتوانند سازی و ارتقاء بهره‌وری نیروی کار با افزایش انگیزه، مهارت و خلاقیت و ایجاد تناسب بین مراکز آموزشی و پژوهشی با نیازهای بازار کار	مهارت افزایشی	تغییر رفتار و بهبود آن در یادگیرنده	سطح سوم: رفتار
خود اشتغالی و خودانکایی، قصد راه اندازی کسب و کار، احتمال درگیر شدن دانشجویان در	فقرزدایی، عدم وابستگی به بیگانگان، کار و اشتغالزایی، تولید و اشتغال، اقتصاد مقاومتی	کسب و کار	نتایج و تأثیر نهایی آموزش	سطح چهارم: نتایج

فعالیت‌های کارآفرینانه، کسب و کار کوچک، اقدام عملی برای راه اندازی کسب و کار				
---	--	--	--	--

جدول ۱۳: عناصر برنامه درسی رشته معماری مستخرج از برنامه درسی مصوب وزارت علوم، فنون و تحقیقات

عناصر برنامه درسی مستخرج از دروس معماری			عناصر برنامه درسی
تلفیق مباحث نظری و عملی	پرورش قدرت تخیل، تعقل و تجسم	تقویت مهارت‌های طراحی	هدف
-	متوای ترکیبی و بین رشته‌ای	محتوای تخصصی معماری	محتوا
بازدیدها و سفرهای علمی	کرکسیون و پروژه عملی	سخنرانی	روش تدریس
-	آزمون نهایی	ارزشیابی مستمر و پروژه عملی	روش ارزشیابی

جدول ۱۴: یافته های جمعیت شناسی

تعداد	گویه	مولفه
۷	زیر ۳۵	سن
۱۸	۳۵-۴۵	

۳۲	۶۰-۴۵	
۶	بالای ۶۰	
۳۷	زن	جنسیت
۲۶	مرد	
۱۵	استادیار	رتبه علمی
۳۷	دانشیار	
۱۱	استاد	

جدول ۱۵: تأثیر اهداف برنامه درسی بر اثربخشی آموزش کارآفرینی در آرای مقام معظم رهبری

میزان اثربخشی	مؤلفه	بعد
0.875	تقویت مهارتهای طراحی	اهداف برنامه درسی معماری
0.876	پرورش قدرت تخیل، تعقل و تجسم	
0.793	تلفیق مباحث نظری و عملی	

جدول ۱۶: تأثیر محتوای برنامه درسی بر اثربخشی آموزش کارآفرینی در آرای مقام معظم رهبری

میزان اثربخشی	مؤلفه	بعد
0.69	محتوای تخصصی	محتوای برنامه درسی معماری
0.77	محتوای ترکیبی و بین رشته ای	

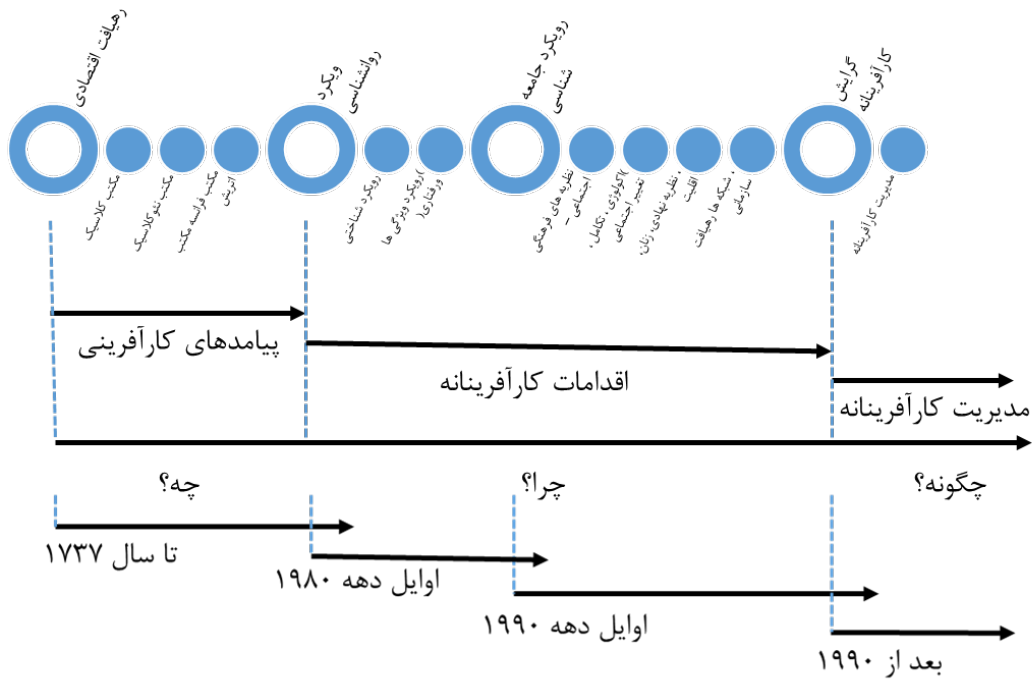
جدول ۱۷: تأثیر روش تدریس برنامه درسی بر اثربخشی آموزش کارآفرینی در آرای مقام معظم رهبری

میزان اثربخشی	مولفه	بعد
0.58	سخنرانی	روش تدریس برنامه درسی معماری
0.71	کرکسیون و پروژه عملی	
0.77	بازدیدها و سفرهای علمی	

جدول ۱۸: تأثیر روش ارزشیابی برنامه درسی بر اثربخشی آموزش کارآفرینی در آرای مقام معظم رهبری

میزان اثربخشی	مولفه	بعد
0.58	ارزشیابی مستمر و پروژه عملی	محتوای برنامه درسی معماری
0.43	آزمون نهایی	

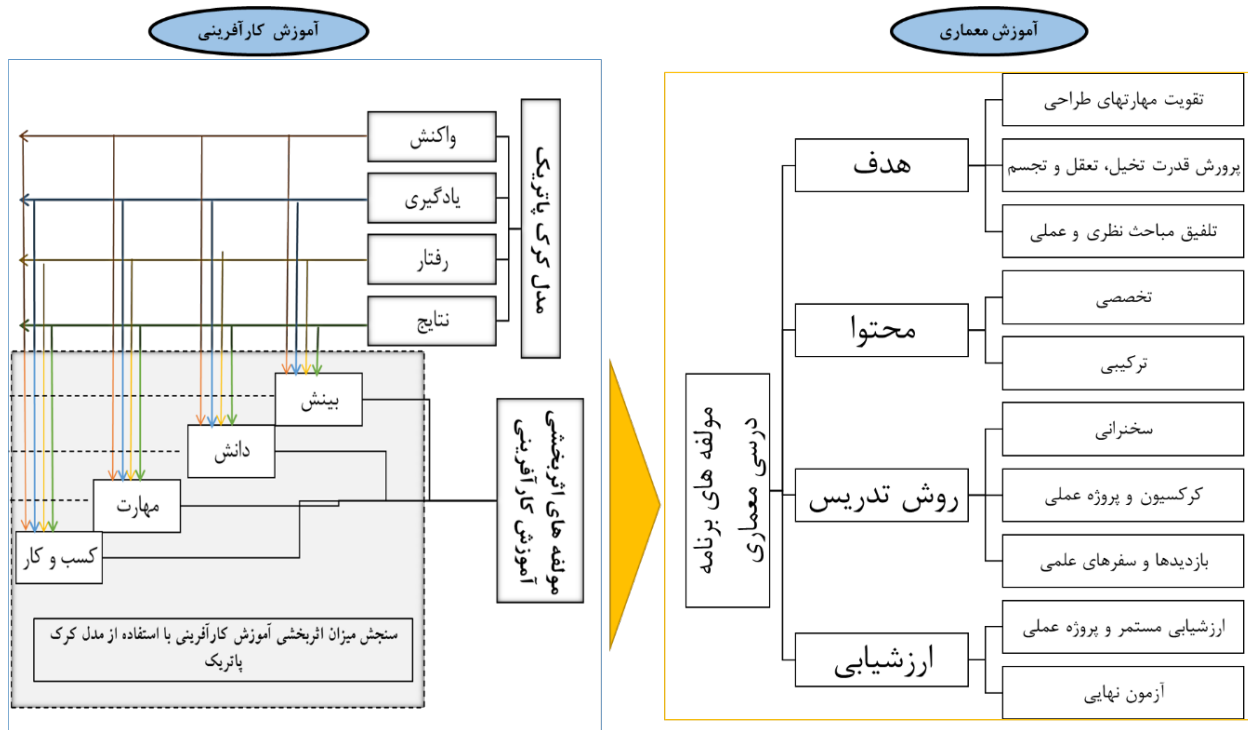
تصاویر و نمودارها

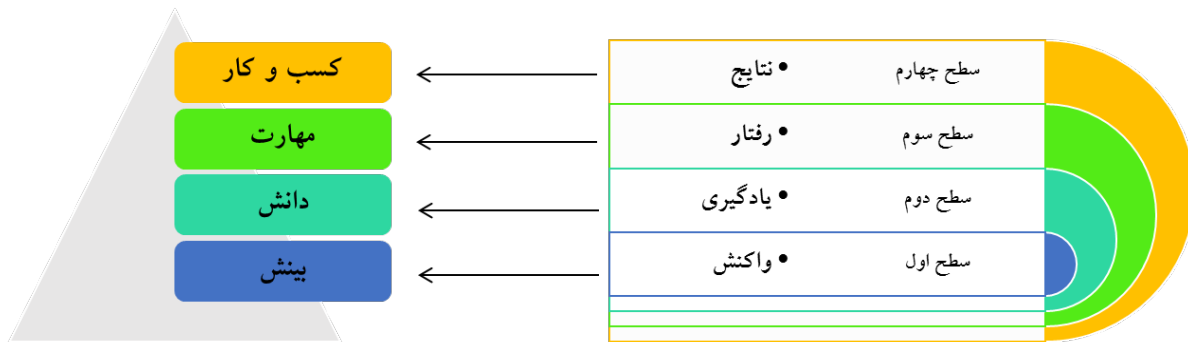
شکل ۱: مراحل تحول کارآفرینی در طول تاریخ

شکل ۲: مقایسه تأثیر آموزش کارآفرینی بر میزان رشد کارآفرینی ایران در میان کشورهای درآمد متوسط دیده بان جهانی کارآفرینی ۲۰۱۸

شکل ۳: مدل مفهومی پژوهش

مدل اثربخشی آموزش کارآفرینی از دیدگاه اسلامی

مدل ارزشیابی یادگیری کرک پاتریک

شکل ۴: تأثیر مدل ارزشیابی کرک پاتریک بر مدل آموزش کارآفرینی از دیدگاه اسلام